

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI

Azerbaycan Atabegliği (İldenizoğulları)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammet YEREBAKAN

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. Cem TÜYSÜZ

KARS-2013

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Muhammet YERABAKAN'a ait "Azerbaycan Atabegliği (İldenizoğulları"
konulu tez çalışması jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı-Ortaçağ Tarihi Bilim
Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak oy birliğiyle/oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

Yrd. Doç. Dr. Ş. Cem TUYSUZ

Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

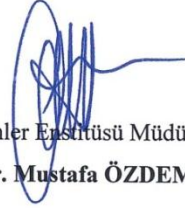
İmza

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
20.../06./2013 tarih ve ..2013/07... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

24./..06./2013

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum, “Azerbaycan Atabegliği (İldenizoğulları)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

18/06/2013

Adı Soyadı : Muhammet YERABAKAN

İmza:

PLAGIARISM

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

18/06/2013

Name Surname: Muhammet YERABAKAN

Signature :

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	II
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
1. KAYNAK TAHLİLİ.....	1
1.1. Arabça ve Farsça Kaynaklar	1
1.2. Ermeni Kaynaklar	3
1.3. Süryani ve Gürcü Kaynaklar	3
1.4. Araştırma Eserler	4
2. AZERBAYCAN ADI VE TARİHİ COĞRAFYASI.....	6
2.1. Azerbaycan Adı ve Manası	6
2.2. Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası	8
2.2.1. Türk Göçlerine Kadar Azerbaycan	10
2.2.2. Azerbaycan'a Yapılan İlk Türk Göçleri.....	12
2.2.3. Selçuklular Döneminde Azerbaycan'a Yapılan Oğuz Göçleri	16
I. BÖLÜM	19
ATABEG-İ AZAM ŞEMSEDDİN İLDENİZ	19
1.1. İldenizin Adı ve Soyu.....	19
1.2. İldeniz'in Gençlik Yılları	19
1.3. Şemseddin İldeniz Dönemi İç Olayları.....	21
1.3.1. İldeniz'in'in Sultan Mesud'un Oğlu Tuğrul'un Tahta Çıkarması.....	21
1.3.2. Sultan Muhammed ve Süleyman Şah Mücadelelerindeki Rolü.....	21
1.3.3. Süleyman Şah'ın Tekrar Tahta Geçmesi.....	25
1.3.4. Atabeg İldeniz'in Melik Arslan'ı Tahta Geçirmesi	25
1.3.5. Melik Mahmud'un İsyanı ve Bu İsyanın Bastırılması	27
1.3.6. Emir İnanç'ın Harezm'e Kaçması.....	28
1.3.7. Emir İnanç'ın Tekrar İsyan Etmesi ve Öldürülmesi	29
1.4. Dış İlişkiler.....	30

1.4.1. Gürcüler İle Savaş	30
1.4.2. Bâtıniler ile Mücadele	32
1.4.3. Harzemşahlarla Mücadele	32
1.4.4. II. Gürcistan Seferi	33
1.5. Atabeg İldeniz'in Vefatı ve Irak Selçukluları Üzerindeki Etkisi	34
II. BÖLÜM	36
ATABEG MUHAMMED CİHAN PEHLİVAN	36
2.1. Atabeg Olması ve İlk Dönemleri	36
2.2. İç İsyanlar	37
2.2.1. Melik Muhammed'in İsyanı ve Cihan Pehlivan'ın İsyanı Bastırması	37
2.2.2. Ahmedilerin İsyanı	38
2.2.3. Melik Mahmut İsyanı ve Irak'a Yürümesi	38
2.3. Dış İlişkiler	39
2.3.1. Eyyubiler ile Mücadeleler	39
2.3.1.1. Selahaddin Eyyubi'nin Musul'u Kuşatması	39
2.3.1.2. Selahaddin'e Karşı Suriye ve Anadolu'da Mücadeleler	40
2.3.1.3. Selahaddin Eyyubi'nin Ahlat'ı Kuşatması	40
2.3.1.4. Ahlat'ın Selahaddin Eyyubi Tarafından Alınması	41
2.3.1.5. Selahaddin'in Irak Selçukluları Topraklarına Girmek İstemesi	42
2.3.2. Karatay Hükümdarı Kür-Han ile İlişkiler	42
2.3.3. Bağdat Halifesi ile İlişkiler	43
2.3.4. Harzemşahlar İle İlişkiler	44
2.3.5. Gürcüler ile İlişkiler	44
2.3.6. Salgurlular İle İlişkiler	45
2.4. Cihan Pehlivan'ın Ölümü ve Siyasi Kişiliği	45
III. BÖLÜM	47
KIZIL ARSLAN DÖNEMİ	47
3.1. Atabeg Olması ve İlk Dönemleri	47
3.2. Kızıl Arslan'a Karşı İsyan Girişimleri	48
3.3. Sultan Tuğrul İle Mücadeleleri	49
3.3.1. Sultan Tuğrul'un Otorite Kurma Çalışmaları	49
3.3.2. Day Merk Savaşı	50
3.3.3. Kızıl Arslan'ın Saltanatı Ele Geçirmesi	51

3.3.4. Sultan Tuğrul'un Tekrar Hemedan'ı Ele Geçirmesi	52
3.3.5. Sultan Tuğrul'un Yakalanması ve Hapse Atılması	53
3.4. Kızıl Arslan'ın Ölümü ve Siyasi Kişiliği	55
IV. BÖLÜM	57
AZERBAYCAN ATABEYLİĞİNİN YIKILMASI	57
4.1. ATABEG NUSREDDİN EBU BEKR B. PEHLİVAN	57
4.1.1. Irak'taki Durum.....	57
4.1.2. Harzemşahlar ile Mücadele.....	59
4.1.3. Ahmediler ile Mücadeleler.....	61
4.1.4. Gürcüler ile Mücadele.....	61
4.2. ATABEG MUZAFFERÜDDİN ÖZBEK B. PEHLİVAN	62
4.2.1. Irak'ta Yaşanan Olaylar	62
4.2.2. Atabeg Özbek'in Harzemşahlar'a İtaati.....	64
4.2.3. Moğol Akınları.....	65
4.2.4. Gürcüler ile Mücadeleler.....	66
4.2.5. Harzemşahlar'ın Azerbaycan'ı Ele Geçirmesi.....	66
V. BÖLÜM	69
İLDENİZLİLER DEVLET, KÜLTÜR VE MEDENİYETİ	69
5.1. İldenizli Merkez Teşkilatı	69
5.1.1. Atabeg	69
5.1.2. Vezir.....	70
5.1.3. Saray Teşkilatı.....	70
5.1.4. Büyük Divan	71
5.1.4.1. Tuğra ve İnşa Divanı.....	72
5.1.4.2. İstifa Divanı.....	72
5.1.4.3. İşraf Divanı.....	72
5.1.4.4. Arz Divanı.....	72
5.2. Eyalet Teşkilatı.....	73
5.2.1. Vali.....	73
5.2.2. Vezir.....	73
5.3. Ordu Teşkilatı.....	74
5.4. Bilim, Sanat, Kültür Faaliyetleri	74
SONUÇ	76

BİBLİYOGRAFYA	78
ÖZGEÇMİŞ	83

ÖZET

İlk Çağlardan itibaren her zaman devlet çatısı altında yaşamayı bilmiş olan Türkler, Orta Asya'dan birçok nedene bağlı göç etmek zorunda kalmışlardır. Fakat bu göç ve dağılma da onların bu özelliklerini yok edememiş ve gittikleri yerlerde kısa sürede teşkilatlanarak devlet kurmayı başarmışlardır. Oğuzların, Selçuk Bey liderliğinde İslamiyet'i kabul etmeleri ile meydana getirdikleri Türk-İslam sentezi, bundan sonra kurdukları devletlere yeni bir boyut kazandırmıştı. Devletlerin daha uzun ömürlü ve daha çok halkına yararlı olabilmesi için birçok kurum ve müessese meydana getirmişlerdir.

Büyük Selçuklu Devleti ile birlikte görmeye başladığımız “atabeg” müessesesi de devleti yönetecek olan varislerin iyi bir eğitim ve tecrübe kazanmaları için oluşturulan bir kurumdur. Şehzadeler bir atabeg himayesinde vilayetlere gönderilmek suretiyle tecrübe kazanmaları sağlanırdı. Bu atabegler, merkezi otoritenin yok olmasını fırsat bilerek buldukları bölgelerde kendi başlarına hareket etmeye başlamışlar ve çok geçmeden de bağımsız bir devlet kimliğine bürünmüşlerdir.

Şemdeddin İldeniz'de, bu atabeglerden birisi olmuştur. Irak Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde Azerbaycan'da bağımsız olmuş ve tüm Azerbaycan'ın yönetimini kendi eline almıştır. Çok geçmeden Irak Selçuklu Devleti'nin de tüm inisiyatifini eline alarak yönetmiştir. Kendisinden sonra başa geçen varisleride İldeniz'in yolundan giderek yaklaşık olarak doksan yıl bu sülale Azerbaycan'da hüküm sürmüştür.

Orta Asya'da Cengiz Han önderliğinde büyük bir İmparatorluk kuran Moğolların 1225 yılında bölgeye gelmesi ve bu toprakları ele geçirmesi ile Azerbaycan Atabegliği tarihten silinmiştir.

Anahtar Kelime: Atabeg, İldenizliler, Azerbaycan Atabegliği.

ABSTRACT

Since the early ages, Turkish people have known to live under the state government and they had to immigrate from central Asia as a result of many reasons. But, even these immigrations and dispersements could not remove Turkish people's state controls feature, and they managed to found state government in short periods. The ruler (lord) of Oguzs Selçuk admitted Islamism, so the Turkish-Islamic synthesis composed and this synthesis gained new dimension to Turkish states which founded later. Many new institutions and organizations were composed to make government more powerful and long lasting.

The atabey system have seen in the Great Seljuk Empire, and it was a foundation which its aim was given in heritors experience and education. The Lineages (princes) were sent to the provinces under the control of atabeys to gain experience. These atabeys started to move to gain their own domination when they realized the weakness of empire and no sooner they managed to found independent states. Şemseddin İldeniz was one of these Atabeys. At the ends of Irak Seljuk Empire, he gained his independent in Azerbaijan and made Azerbaijan independent state. And in a short period of time he invaded Irak Seljuk Empire and commanded. Also Şemseddin İldeniz's interitors followed his way and nearly 90 years they commanded Azerbaijan.

With the invasion of Great Commander Cengiz Han and his country Mongolia in 1225, Azerbaijan's Atabeys were wiped up from history scene.

Key Words: Atabey, İldeniz's, Azerbaijan Atabeys.

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun inkıraz devresinde birçok atabegler kuvvetli şahsiyetleri sayesinde ve buldukları eyaletlerdeki ordulara dayanarak tamamıyla bağımsız bir hüviyete büründüler. Bunlar, bağımsızlık mücadelesine genellikle atabeyi oldukları Selçuklu şehzadelerini bayrak edinerek girmişlerdi. Ancak çok geçmeden bu şehzadeleri bir kenara ittiler ve kendi hanedanlıklarını kurdular.

Araştırma konumuz olan Azerbaycan Atabegliği, daha çok kurucusu Şemseddin İldeniz'in adıyla bilinen İldenizliler de bunlardan birisidir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra tamamıyla Irak Selçuklu Devletinin de yönetimini ele geçiren bu hanedanlık hakkında bugüne kadar kapsamlı bir araştırma yapılmamıştı.

Bizde bu çalışmamızda yerli ve yabancı kaynaklardan hareketle, kuruluşundan yıkılışına kadar İldenizli Hanedanlığını incelemeye çalıştık. Ümit ederim ki bu çalışmamızla Azerbaycan Tarihi'nin karanlıkta kalan bu zaman dilimini bir nebze de olsa aydınlatmayı başarabilmişizdir.

Çalışmamız beş bölümden meydana gelmektedir. Çalışmamızın daha anlaşılır olması için hüküm sürmüş olan atabegleri ayrı ayrı dört bölüm halinde ele aldık. Son bölümde ise İldenizliler'in, Azerbaycan'da hüküm sürdükleri zaman zarfında meydana getirdikleri Bilim, Kültür ve Teşkilat faaliyetlerini ele aldık.

Beni bu çalışmaya sevk eden ve karşılaştığımız problemlerin çözümünde bana yol gösterici olan Danışman Hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Cem TÜYSÜZ'e, maddi ve manevi destekleriyle her zaman yanımda olan aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Kars 2013

Muhammet YEREBAKAN

KISALTMALAR

A.Ü.E.F.A.D	: Ankara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi
A.Y.B	: Azerbaycan Yurt Bilgisi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.G.B.İ.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
hak.	: Hakkında
İ.A	: İslam Ansiklopedisi
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
Nşr	: Neşreden
s.	: Sayfa
Tr.	: Türkçe
trc.	: Tercüme eden
T.T.K	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve devam

GİRİŞ

1. KAYNAK TAHLİLİ

Araştırma konumuzla ilgili kaynaklar başlıca İslam, Ermeni, Gürcü ve Süryani kaynaklardan oluşmaktadır.

1.1. Arapça ve Farsça Kaynaklar

Birinci el kaynakların en başında hiç şüphesiz, tarafsızlığı ve verdiği bilgilerin doğruluğunu diğer kaynaklarla karşılaştırarak bizlere sunan İbnü'l-Esir olmuştur.¹ Ortaçağ İslam Tarihçilerinin en büyüğü olan İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, Cizreli bir aileden olup üç kardeşin ortancasıdır. Kaleme aldığı el-Kâmil fit Tarih adlı eseri bize konumuz ve Selçuklular hakkında birçok faydalı bilgiler sunmaktadır.²

12. asrın önemli bir müverrihi olan İbnü'l-Ezrak Ahmed b. Yusuf'un³ yazmış olduğu Târihu Meyyâfârikîn ve Amid⁴ adlı eseri konumuzla ilgili olarak, özellikle Azerbaycan'da yaşanan olaylar hakkında son derece orijinal bilgiler vermektedir. Gürcüler ile yapılan mücadeleleri son derece teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır.

Irak Selçukluları hakkında bize son derece önemli bilgiler sunan bir diğer önemli kaynağımız ise; Bundâri Feth b. Ali'nin yazmış olduğu Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra⁵ adlı eseridir. Özellikle vezirler hakkında çok fazla bilgiler sunmaktadır.

¹ İbnü'l-Esir ve eseri hak. Bkz.: "İbnü'l-Esir" md. İ.A. c. V/2, s.851.

² Eser ilk olarak C. J. TORNBORG tarafından, 13 cilt halinde neşredilmiştir: Upsala-Leyden, 1851-1876. Daha sonra eser Kahire ve Beyrut'ta basılmıştır. Eser Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır: İslam Tarihi, el-Kâmil fit Tarih Tercümesi, çev. Abdülkerim Özyayın, XII Cilt, İstanbul 1987.

³ Hayatı ve eseri hk. bkz. A. SAVRAN, "İbnü'l-Ezrak, Hayatı, Eserleri ve Kaynakları", AÜEFAD, VIII, Ankara, 1978, s. 95-108.

⁴ Eser Türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır: A. SAVRAN, Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid (Artuklular Kısım), Erzurum, 1987.

⁵ Eser hak. bkz.: C. Cahen, "The Historiography of the Saljuqid Period", London, 1962; Trk. tr. Nejat Kaymaz, "Selçuklu devri tarih yazıcılığı", TAD, VII/12-13, 199.

Azerbaycan Atabeyleri ve Irak Selçukluları hakkında birçok bilgiler sunan bir diğer kaynağımız ise; Ravendi Ebubekir Necmeddin Muhammed'dir⁶. Kaşan civarında küçük bir kasaba olan Ravend'de doğan müverrih, Sultan II. Tuğrul'un himayesine girmiş ve Devletin yıkılışından sonra kaleme aldığı eseri Râhatu's-Sudur ve Âyeti's-Sûrûr⁷ adlı eserini yazmıştır. Eserin en büyük özelliği kaleme aldığı olayları ya bizzat şahit olmuştur ya da şahit olanların anlattıklarını yazmış olmasıdır. Devlet yönetiminde görev almış vezirler, hâcibler ve diğer görevliler hakkında diğer kaynaklarda olmayan bilgileri sunmaktadır.

Reşideddin Fazlallah⁸, 1248 yılında Hemedan da dünyaya gelmiş, tabiplik mesleğiyle uğraşmış, Hulagü Han'ın Alamut kalesini aldıktan sonra İlhanlı devletinin hizmetine girmiş olan büyük bir tarihçidir. Yazmış olduğu Camiu't-Tevarih adlı eserini Olcayto Han'ın vezirliğini yaptığı sırada kaleme almıştır. Bütün Selçuklu dönemiyle olduğu gibi Irak Selçukluları ve Atabeyler hakkında oldukça geniş bilgilere yer vermiştir. Eserin Selçuklu Devletleriyle olan kısmı Türkçeye çevrilmiştir⁹.

Araştırmamızla alakalı bir diğer kaynağımız ise, 12. yüzyılda doğmuş İbnu'l-Âdim Kemâleddin' in yazmış olduğu eser bulunmaktadır¹⁰. Doğduğu yerde birçok idari görevlerde bulunduktan sonra Bugyetu't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb adlı eseri yazmıştır. Yaşadığı dönemin önemli kişileri ve olayları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Selçuklular ile ilgili bölümü Türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır¹¹.

13. yüzyıl tarihçilerinden olan Hüseyinî, Sadreddin Ebul-Hasan, 12. Yüzyılın ikinci yarısı için oldukça faydalı bilgiler veren eseri, Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye adlı eseri araştırma konumuzla ilgili birçok faydalı bilgiler sunmaktadır. Özellikle Gürcülerle yapılan mücadeleler, Azerbaycan'da yaşanan olaylar ve II. Tuğrul dönemi

⁶ Hayatı ve eseri hk. bkz. M. Şemseddin Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler, İstanbul, 1991.

⁷ Nşr. M. İkbâl, 2 cild, Londra, 1921; Trk. tr. A. Ateş, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinçlerin Alâmeti), 2 cild, Ankara, 1957-1960.

⁸ Hayatı ve eseri hak. bkz. Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul, 1998, s. 234-237.

⁹ Cami'al Tevarih, II. Cild, 5. Cüz, A. Ateş, TTK, Ankara, 1960.

¹⁰ Hayatı ve eseri hak. bkz. M. Ş. Günaltay, İslam Tarihi Kaynakları..., s. 164-165.

¹¹ Ali Sevim, Biyografilerle Selçuklu Tarihi, İbnu'l-Adim, Bugyetu't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb (Seçmeler), TTK, Ankara, 1982.

olayları hakkında çok geniş bilgileri bulmaktayız. Eser Türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır¹².

1.2. Ermeni Kaynaklar

Araştırmamıza kaynak olarak kullandığımız Ermeni eserlerin başında Urfalı Mateos'un eseri gelmektedir. Urfa'da yaşamış ve Hıristiyan bir din adamı olan müellif, Gürcüler ve Haçlılar ile yapılan mücadeleleri anlatmıştır. Daha sonra öğrencisi Grigor'un, yazdığı zeyl ile 1136-1162 yılı olayları da esere eklemiştir. Olaylar biraz abartılı anlatılsa da araştırmamız ile ilgili mühim bilgiler içermektedir. Eser Türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır¹³.

Vardan Vartabet, 889-1269 yılları arasında geçen önemli olayları anlattığı Cihan Tarihi adlı eseri özellikle Gürcüler ile olan mücadelelere geniş yer vermiştir. Eser Türkçeye çevrilmiştir¹⁴.

Diğer bir Ermeni müellifi olan Genceli Giragos XIII. yüzyılın ikinci yarısında Moğolların Harzemşahlar ve Azerbaycan bölgesindeki faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir¹⁵.

1.3. Süryani ve Gürcü Kaynaklar

Sonradan Hıristiyanlığı seçen, Yahudi bir aileden gelen ve İslam literatüründe İbn ül-İbri diye tanınan Malatyalı Bar Hebraeus (Gregoris Ebu'l Ferec ölm. 1286) XIII. yüzyıl Süryani Edebiyatının son müelliflerindedir. Araştırmamız ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen ele aldığı konular ve zaman bakımından önemli bir kaynaktır¹⁶. Eser Türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır¹⁷.

Gürcü Vakayinameler içerisinde Selçuklu Tarihi ile ilgili en önemli bilgileri veren kaynak, M. Brosset tarafından neşredilen Gürcistan Tarihi adlı eseridir. Eserin

¹² Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye, çev. Necati Lügal, TTK, Ankara, 1999.

¹³ Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçeye çev. Hrand D. Andreasyan, TTK, Ankara, 1987.

¹⁴ Hrand D. Andreasyan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", TSD, 1/2, İstanbul, 1937.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.: İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1944, s.21.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde..., s.22.

¹⁷ Ömer Rıza Doğrul, Abu'l Farac Tarihi 1-2, TTK, Ankara, 1945-1950. Biz eserin 1999 baskısından yararlandık.

3. cildi tamamen Selçuklularla ilgili olup, Selçukluların Kafkasya ve bu coğrafya politikaları üzerine ışık tutmaktadır. Eser Türkçeye çevrilmiş fakat yayınlanmamıştır¹⁸.

1.4. Araştırma Eserler

Azerbaycan Atabeyliği Devletini ülkemizde tek başına ele alıp inceleyen bir araştırma eser bulunmamaktadır. Bazı tarihçiler, araştırdıkları konularıyla ilgisi doğrultusunda İldenizliler'e değinmişlerdir.

Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1991. Bu eser, araştırma konumuz olan İldenizliler hakkında bize oldukça geniş bilgiler sunmaktadır. Erdoğan Merçil'in oldukça isabetli görüşleri ve bulguları çalışmamızda yol gösterici olmuştur.

Hüseyin Kayhan, Irak Selçukluları, Konya, 2001. Irak Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen zamanı çok iyi şekilde analiz edip, bu alandaki büyük bir boşluğu dolduran bu eser, İldenizliler hakkında da geniş bilgiler sunmaktadır. Araştırmamız için başvurduğumuz en önemli tetkik eserlerden bir tanesidir.

Ziya Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, Bakü, 2007. Azerbaycan'ın en önemli tarihçilerinden birisi olan Bünyadov, özellikle Ortaçağ Türk Tarihi üzerine büyük araştırmalar yapmıştır. Araştırmamızda sıkça istifade ettiğimiz eserlerden birisidir.

Yaşar Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Konya, 2000. Özellikle Irak Selçukluları ve İldenizliler'in Gürcistan seferleri ve Kafkasya politikaları konusunda başvurduğumuz bu eser de bize oldukça yol gösterici olmuştur.

İbrahim Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti Tarihi, Ankara, Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyet sahası üzerinde yeni bir devlet kurmaya çalışan Harzemşahlar üzerine yapılmış olan bu çalışmada İldenizliler ile yapılan mücadeleler oldukça

¹⁸ M. Brosset, Gürcistan Tarihi Selçuklularla İlgili Bölüm, C. III. TTK Kütüphanesi Tercüme Eserler, No: 163. (Türkçeye Çeviren Hrand D. Andreasyan).

detaylı bir şekilde incelenmiştir. Harzemşahlar ve İldenizliler ilişkilerinde bizlere ışık tutan bir eser olmuştur.

Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, üç cilt halinde Selçuklu Devletlerini ele aldığı bu eşsiz eserler çalışmamız boyunca bizlere yol gösterici olmuştur. Köymen hocamızın isabetli bulguları ve yorumları bizlere büyük katkılar sağlamıştır.

2. AZERBAJCAN ADI VE TARİHİ COĞRAFYASI

2.1. Azerbaycan Adı ve Manası

Azerbaycan, M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Batı Türkleri diye adlandırılan Türkmenlerin doğu kanadına vatan olmuş, hem konumu itibariyle hem de coğrafi şartları itibariyle her zaman toplumların ilgisini çeken bir bölge olmuştur.

Toplumlar gibi, ülkeler de taşıdıkları adları ile bilinirler. Genelde bu isimlerin kaynağında ya insan unsuru yahut coğrafi bir vasıf bulunur. Bir kısım ülke adlarının menşeyini tespit etmek ise pek güçtür. Geçmiş ve tarihte oynadığı rol ile önemli bir ülkeolan Azerbaycan da bu guruptan sayılır. “Azerbaycan” sözünün kaynağı hususunda muhtelif görüş ve ihtimaller ileri sürülür. Belki bunlar arasında en önemlisi, Persler döneminde bu bölgeyi idare eden “Atropates” in adından kaynaklanmış olma görüşüdür. Konuyla ilgili araştırmalardaki genel temayül de bu yöndedir.

Atropat, Büyük İskender’in generallerinden değil, bir Ahamenişvalisidir¹⁹. Fakat coğrafyacı Strabon ise Büyük İskender’in Midya’ya vali olarak tayin ettiği ünlü komutan Atropates diye bahseder bu adın ise Atropates’ten gelen Atropatan olduğunu söyler²⁰. Tarihçilerin bu konuda ittifak etmedikleri nokta Atropates’in Büyük İskender’in generali mi yoksa valisi mi olduğu noktasıdır. Büyük İskender, M.Ö. 331 yılında “Media” üzerine yürüdüğü zaman, Atropates “Küçük Media” satraplığının başında bulunuyordu. Eski Guti ülkesi olan “Büyük Media” nın Kuzeybatı kısmını oluşturan bu bölge, I. Dara dan (M.Ö.521-486) itibaren Ahamenişlerin önemli birsatraplığı idi.

Atropat’ın kendiside Kafkasyalı askerleriyle katıldığı Pers ordusunun Yunanlılar karşısında “Gavgamel” savaşı yenilgisinden bir zaman sonra, İskender’e tabi oldu. Bunun üzerine İskender, M.Ö.328 yılında, daha önce bölgeye atamış olduğu valiyi alarak Atropat’ı yeniden Kuzey Media satraplığına tayin etti. Bu tarihten itibaren de bölgeye “Atropatene”, yahut “Atropat Media” sı denilmeye başlandı. “Atropatene” Pehlevi dilinde “Aturpategah”, Yunancada “Atropatios”,

¹⁹ İpek, Ali, Azerbaycan Tarihine Giriş, Ankara, Lalezar, 2007, s.1.

²⁰ Abbash, Nazile, Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi, Ankara, 2001, s.26.

Ermenicede, “Atrpatekan-Adurbaygan”Farsça’da ise “Ataropota”, “Atar” ve “Pata” kelimelerinden meydana gelmektedir ²¹ . Buna göre zamanla, “Azerbağzan, Azerbadegan, Azerabadagan, Azerbican” gibi, bir kısım değişikliklere uğrayan“Atropatene” günümüzdeki“Azerbaycan” şeklini almıştır.“Atropat” dolayısıyla ülke adının M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren var olduğu söylenebilir. Ayrıca, konuyla ilgili bazı çalışmalarda, Küçük Media satrabı “Atropat”ın soy-familya adının “Atrpatekan” olduğu kaydedilir. Bu sülale miladi yılın başlarına kadar da “Artabazanlar” olarak devam etmişlerdir. Bu ise, bazı ifadelerde görülen “Atropat mı bu adı ülkeden, yoksa ülkemi şahıstan almıştır” tereddüdüne mahal bırakmıyor²².

Azerbaycan isminin açıklanması hususunda bir diğer önemli fikirde, bazı tarihçilerinde ifade ettiği gibi, Azerbaycan adının ülkedeki eski “Ateşkedeler” (AteşÇocuklar) ve “Odlu” ilgili olarak meydana geldiğidir. Buna göre; “Azer” (Ator, Atr)Pehlevi dilinde “Od” ve “Pat” (Pad, Bad) da nöbetçi ve koruyucu demektir. “Kan” veya Gan(Arapça Telaffuzu: Can) da yer veya nispet ekidir. Öyleyse, Azerbaycan Ateşkedeleri, koruyan yer demektir²³.

Azerbaycan adının “Ateş” yahut “Ateş Mabedi”nden alınmış olabileceği görüşünün oluşmasında coğrafi şartlarda etkili olmuştur. Çünkü Azerbaycan, genelde dağlık ve volkanik bir ülkedir. Hazar denizinden Urmiye gölünün batı sahiline kadar, özellikle de Güney Azerbaycan kısımları, eskiden beri yanardağlar, yeraltı kaynakları ve gazlarla doludur. Bunun için Azerbaycan aynı zamanda “Odlu-Ateşle Abat Olmuş Ülke, Od parıltısı Ülkesi, Sönmeyen Ateş Memleketi” kısa ifadesiyle “Odlar Yurdu” olarak bilinir. Ülke adının da böyle bir durumdan çıkarıldığı ileri sürülür. Böylece yeraltı kaynakları ile ülke adı arasında bir bağ kurularak “Atrpatekan” sözü bu manada tahlil edilir;“Ater, Atro, Oder” muhtelif söyleniş şekilleri ile “Ateş” demektir.“Bade”sözünden “Yer, Mekân, Vatan, Ebedi, Abad” ifadelerini anlamak mümkündür.“Kan”ise, Farsça Çoğul eki olarak getirilmiştir. Çünkü Azerbaycan da gerek ibadet için vegerekse tabi olarak yanan çok sayıda ateş bulunuyor. Bunun yanında Yakut da“Atropat” sözü için yaklaşık aynı yorumu yapar.Anacak ateş ve

²¹ İpek, Azerbaycan Tarihine Giriş, s.2; Abbaslı, Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi, s.27; Togan Z. Velidi “Azerbaycan”, İ.A, II, s.93 vd; Caferoğlu, Ahmet, “Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış”, Azerbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul 1932, sayı 2, s.5.

²² İpek, Azerbaycan Tarihine Giriş, s.3.

²³ Heyet, Cevat, “Azerbaycan Adı ve Sınırları”, Avrasya Etüdleri, For Ajans Matbaacılık, Cilt 1, Sayı 2, Ankara, 1994, s.94.

buna bağı olanaçıklamalara kesin gözüyle bakılmayacağını da ifade etmek lazımdır²⁴.

Bütün bunlardan başka bazı müellifler “Azerbaycan” sözünün tamamıyla Türkçe bir kelime olarak kabul etmişler ve o şekilde yorumlamışlardır. Bunlardan biri olan Cevat Heyet’de “Azerbaycan’ın Adı ve Sınırları” adı makalesinde konuyu şu şekilde ifade etmiştir; Mesela Tebrizli Mehmet Hüseyin Bin Halef, hicri 1062 (1652) de Hindistan da yayınladığı Burhan-ı Kati sözlüğünde şöyle yazıyor: Agus (Oğuz), o vilayeti aldığı zaman oradaki Uçran Bozkır’ı ve yaylası hoşuna gitti, emiri üzerine adamları birer etek toprak getirip döktüler. Böylece büyük bir tepe meydana çıktı; o tepeye, Azerbaycan dendi. Sonra, Azerbaycan’ı şöyle manalandırıyor: Azer, Türkçe, yüksek ve Baygan, Büyükler, Muhteşemler demektir²⁵.

Vermiş olduğumuz bu bilgiyle bire bir örtüşen bir başka bilgiyi de Şamil Cemşidov “Azerbaycan Sözüünün Menşei ve Manası Hakkında” adlı makalesinde “Orta Çağ tarihçilerinden Ahmet İbn-i Muhammed’in, “Tarih-i Alem” adlı kitabından nakletmektedir.“Azerbaycan”ın Oğuz Hanın “Uçran” sahrasında yaptırdığı suni tepeninadından türediğini yazar ve bu kelimenin “Kuvvetliler Yeri” demek olduğunu belirtir²⁶.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız Azerbaycan adının manasıyla ilgili ortaya konan fikirlerin tamamına yakınında fikir ayrılığı olup, üzerinde uzlaşmış kesin diyebileceğimiz bir yargı henüz yoktur. Tarihçiler ve müellifler çeşitli sebepleredayanarak ismin anlamını farklı ifade etmeye çalışmışlardır. Bütün bunlara rağmen, “Azerbaycan” sözünün Küçük Media Satrapı “Atropat”ın adından almış olma düşüncesi daha isabetli bir analiz olacaktır.

2.2. Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası

Tarih boyunca birçok medeniyete ve devlete ev sahipliği yapmış olan Azerbaycan’ın kesin olarak belirlenmiş bir sınırı olmamıştır. Daha çok hükümdarların ve Devletlerin kudretleri ölçüsünde değişim göstermiştir. Genel

²⁴ İpek, Azerbaycan Tarihine Giriş, s.4.

²⁵ Heyet, Azerbaycan Adı ve Sınırları, s.94.

²⁶ Cemşidov, Şamil, “Azerbaycan Sözüünün Menşei ve Manası Hakkında”, Türk Kültürü, (Çev:Metin Karaörs), Yıl XXXII, Sayı 370, Ankara, s.114.

olarak da Doğu Anadolu ve Hazar Denizi arasında kalan coğrafyaya bir bütün olarak Azerbaycan Coğrafyası denilmesi daha doğru bir terim olacaktır. Ancak Azerbaycan kelimesi zaman içinde bazen sadece İran'ın kuzeyi, bazen de Arran ve Şirvan bölgeleri için kullanılmıştır. 28 Mayıs 1918 yılında bağımsız bir devlet kurulması ile birlikte Kafkasya Azerbaycan'ına da resmen Azerbaycan denilmiştir²⁷.

Siyasi ve coğrafi nedenlere bağlı olarak Azerbaycan, kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmış, Aras Nehri de sınır olmuştur. Kuzey Azerbaycan, Arran ve Şirvan bölgelerini de kaplayan bir cumhuriyetin adı olmuştur. Başkenti Bakü'dür. Kuzey Azerbaycan dört doğal bölgeden oluşmaktadır.

- A- Orta Bozkır
- B- Büyük Kafkas Dağları
- C- Küçük Kafkas Dağları
- D- Halış Dağları

Bozkır Bölgesi, Kura Irmağı'nın iki yanına yayılmış geniş bir bozkırdır. Bu bozkır batıda 300 m. yüksekliğinde bir yerden başlar ve derece inerek, doğuya doğru alçalır. Karabağ ve çevresiyle Mil düzlüklerini içine alır. Bu düzlüklerin önemli bir bölümü Hazar Denizi'nin hizasındadır. Büyük Kafkas Dağları bölümü de doğu sınırında yine deniz seviyesinden aşağı durumdadır. Fakat batıya doğru birden 1800-3400 m. kadar yükselir. Bu bölümün güneyinde, dağ kitlesi, birden 600 metreye kadar iner; doğu ve güneydoğuya doğru bu iniş değişir ve Apşeran yarımadasında 50 m. yüksekliğinde bir ova meydana gelmiştir. Küçük Kafkas bölümü Azerbaycan'ın güneybatı tarafını teşkil eder. Bunun önemli bir kısmını Karabağ yaylasıyla Gence dağ sırası teşkil eder. Dördüncü ve son bölgesi olan Halış Dağları, Elburz'un güneybatı bölgesidir. Önemli şehirleri Bakü, Gence ve Zakatala'dır²⁸.

Güney Azerbaycan Batı İran'da bir bölgenin adıdır. Buraya İran Azerbaycan'ı denir. Başkenti Tebriz'dir. Tebriz, bugün İran Devleti'nin idari yapılanmasında Doğu Azerbaycandenilen eyaletin merkezidir ve Tebriz şehri kuzeyinde bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti sınırına da 150 km mesafededir²⁹. İran Azerbaycan'ı

²⁷ Togan, "Azerbaycan", İ.A., II. s.91.

²⁸ Togan, "Azerbaycan", İ.A., II. s.92; Tüysüz, Cem, Selçuklular Döneminde Azerbaycan, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1997, s.10.

²⁹ Aydoğmuşoğlu, Cihat, Tarihte Tebriz, Ankara, 2007, s.2.

kuzeyden Aras Nehri, batıda Doğu Anadolu, güneyden İran Kürdistanı ve Hamse, doğudan da Mugan dağları ile çevrilidir. Üç ana bölümden oluşmaktadır.

A- Urmiye Havzası

B- Aras Havzası

C- Kızıl Özen Havzası

Urmiye Havzası, Güney Azerbaycan'ın en büyük ovasını oluşturur. Batı Azerbaycan dağ silsileleri boyunca Hoy, Salmas, Urmiye, Sulduz, ovaları ve Maku Vadisi gibi verimli arazilerden oluşur. Doğusunda Sehend Dağları, Kuzeydoğusunda Savelan dağı bulunur. Aras Havzası ise Karadağ ve Karabağ dağları arasında vadi olup iki dağlık bölgeyi birbirinden ayırır. Kızıl Özen Hvczası ise, dağlık Avşar nahiyesi ve kuzeybatısında Seleban dağı, kuzeyinde de Taliş dağları ve güneyinde de Hamse bulunur. Önemli şehirleri arasında Tebriz, Erdebil, Meraga bulunmaktadır.³⁰

2.2.1. Türk Göçlerine Kadar Azerbaycan

Günümüz Azerbaycan'ı tarih boyunca insanlar için geçerli sayılan vasıfları taşıyan dünyanın en eski yerleşim yerlerinden birisidir. Bölgede var olan birçok göl ve nehir yatakları ve ovalar insanlar için bir cazibe merkezi olmuştur. Ayrıca Azerbaycan'ın stratejik konumu da toplumların ilgisini çekmiştir. Doğu ile batı arasında en kısa yol olarak burası görülmüş ve bir köprü geçit vazifesi görmüştür. Bütün bunlar neticesinde Azerbaycan tarihin ilk çağlarından beri bir cazibe merkezidir. İlkçağlardan beri de bu coğrafya birçok çeşitli etnik yapıya ev sahipliği yapmış ve birçok toplumlar meydana getirmiştir. Özellikle Urmiye gölü ve çevresinde büyük halk kitleleri oluşmuş, daha sonra İran asıllı toplumların akınlarıyla da günümüze kadar uzanan İranlılaştırma politikası devam etmektedir.

Kalabalık bir nüfusu barındıran Azerbaycan, ilk çağlardan beri kendi içinde devletlerin kurulup yıkıldığı ve birçok da yabancı hâkimiyetlerin yaşandığı bir ülkedir. Ahamenişler (M.Ö. 550-330), Selevkoslar (M.Ö. 321-281), Partlar (M.Ö. 250-224) ve Romalılar (M.Ö. 69-36) bunlardan bir kaçıdır. Bütün bunların yanında Sasaniler dönemi Azerbaycan'ın İslamiyet öncesi tarihinin her açıdan en hareketli

³⁰ Togan, "Azerbaycan", İ.A., II. s.92; Kafalı, Mustafa, "Azerbaycan ve Azeri Türkleri", Töre, Eylül 1972, s.34.

devresi olmuştur. Sasaniler, Part Kralı Ardov'u öldürerek 226 yılında Azerbaycan'ı egemenliği altına aldılar. Nuşirevan döneminde Sasani İmparatorlu şehirleri göre parçalara bölünerek yönetilmeye başlandı. Azerbaycan'da Sasanilerin kuzeybatıdaki uç bölgesini oluşturmakta idi. Sasani Şahları, Azerbaycan'a ayrı bir önem vermişler, buralara çok sayıda kale ve şehir kurmuşlardır³¹.

Azerbaycan'ın kuzeyini oluşturan Albanya ise, III. yüzyıldan sonra, Ermenistan'la beraber, Sasaniler'e bağlanmıştır. Burada Zerdüştlüğün devlet dini olarak kabul edilmesi için yeni halka birçok zorlamalar getirilmiş ve halktan alınan vergiler iki katına çıkarılmıştı. Böylelikle ilk başlarda belirli bölgelere nüfuz eden Sasaniler tüm Azerbaycan'ı işgal etmişlerdi.

Sasani Devleti, daha sonra güneyden gelen Araplar'a karşı savunmaya geçmişlerdir. Araplar bölgeye geldiği sırada merkez Erdebil idi ve 642 yılında bu bölge Arapların eline geçti. Meraga başkent yapıldı ve burası başlı başına bir idari bölge sayıldı. VII. yüzyılın sonlarına doğru artık Azerbaycan tamamıyla Araplaşmaya başlamıştı. İslam-Arap idaresi Kafkasya'ya yeni bir tamamen yeni bir idare sistemi getirerek bölgeyi yönetmeye başladılar. Buradaki mahalli sülalelere dokunmayarak onlara çeşitli imtiyazlar vererek yönetim yoluna gitmişlerdir.

Saciler, bu sülale IX. Yüzyılın sonundan X. Yüzyılın başına kadar, Abbasiler'e tabi olup yarı bağımsız olarak Azerbaycan'da hüküm sürmüştür. Bunların hâkimiyet sahaları Rey vilayetine kadar yayılmaktaydı. Bu hanedanın müessisi olan Ebu Sac'dan sonra sırasıyla, Muhammed Afşin, onun kardeşi Yusuf, daha sonra Muhammed Afşin'in oğlu Abu'l-Musafir Feth ve onun oğlu Abu'l Farac hükümet kurmuşlar ve bölgeyi yönetmişlerdir. Saciler'den sonra, Azerbaycan'ı Salariler yönetmeye başlamışlardır. Erdebil ve Gence merkezli iki koldan ülkeyi yönetmişlerdir. Ermeniye ve Şirvanşah devletlerine başarılı akınlar düzenleyerek onları vergiye bağladı. Azerbaycan'ın sınırlarını Derbent'e kadar genişletmişlerdir. Hanedan kurucusu Beni Merzuban İbn Muhammed, son olarak Kazvin'e yaptığı son seferi sırasında esir düşmüş ve çok geçmeden vefat etmiştir. Tebriz'de Revvadiler neslinden gelen Ebu'l Heyca 981 yılında yeni bir hükümet kurarak Azerbaycan'ın

³¹ Bünyadov, Ziya, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994, s.131-135; Memmedova, Feride, Azerbaycan'ın Siyasi ve Tarihi Coğrafyası, Bakü, 1993, s.77 vd.

yönetimini ele geçirmiştir³². XI. yüzyılda Azerbaycan'a yapılan Türkmen göçlerini önlemeye çalışmışlarsa da 1045 yılında Tuğrul Bey'e tabi olmuşlardır. Bundan sonra Revvadiler, Selçuklular'a tabi olarak 1071 yılına kadar hüküm sürdüler. Alparslan, Revvadiler hâkimiyetine son vererek Ahmedililer diye anılan bir sülaleye buranın yönetimini vermiştir³³.

Azerbaycan'da ortaya çıkmış bir diğer hanedan ise, Şeddadiler'dir. Dovin'i başkent olarak kabul etmişler ve buradan hareketle Bizanslılar'a Gürcüler'e ve Ermeni Presliklerine karşı sürekli savaş halinde olmuşlardır. Şeddadiler bir müddet sonra Sultan Tuğrul'a tabi oldular. Alparslan Ani'yi feth ettikten sonra Şeddadiler'in belirli bir kısmını buraya yerleştirmiştir³⁴.

2.2.2. Azerbaycan'a Yapılan İlk Türk Göçleri

Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve İslamlaşması XI. asırda, Selçukluların ve XII. asırda İlhanlıların hâkimiyeti devresinde vuku bulmuştur. Selçuklulardan evvel burada mühimce bir Türk kütlesi görülmüyorsa da muhtelif devirlerde yerli ahali arasına o kadar Türk kütlesi karışmıştır ki, Selçuklulardan evvel Türkçe konuşmayan bazı vilayetler ahalisinin, ekseriyetle, menşe bakımından muhakkak Türk olduklarına hükmetmek icap eder³⁵. Kafkas Albanyası arazisinde Türk göçebe aşiretlerinin yerleşmesi sonucu, Milattan önce ve Milattan sonra eski Azerbaycan'da Türkleşme süreci başlamıştır.

Bilindiği üzere, Türkler anavatanları olan Orta Asya Kıtası'nda, tarihi devirlerde, hususiyile Milattan önce III. asırdan Miladi VII. asra kadar hüküm süren Asya Hun Devleti ve Göktürk Devleti zamanında Çin sınırlarından Doğu ve Orta Avrupa'ya Balkanlara doğru 1400 yıl zarfında, devamlı ve sayısız göçler yapmışlardır. Bu göçlerin birçok sebepleri bulunmaktadır. Politik sebepler, ekonomik sebepler ve Türklere has Kut inancı bu göçleri tetiklemiştir³⁶.

³² He'yet, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994, s. 280.

³³ He'yet, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994, s. 280.

³⁴ Kırcıoğlu, Fahrettin, Ani Şehri Tarihi (1018-1236), Ankara, 1982, s. 1.

³⁵ Togan, "Azerbaycan", İ.A., II. s.92; İpek, Azerbaycan Tarihine Giriş, s.31 vd.

³⁶ Şalbayev, Aydos, Oğuzların Göçleri ve Yayılmaları, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s.10 vd.

Türklerin tarihi devirlerde Önasya'ya doğru yayılmaları, Sakaların göçü ile başlar. Sakalar, Gogu adlı hükümdarlarının idaresinde Kuzey Kafkasya'daki Kimmerleri sürüp izleyerek şimdiki Kuzey Azerbaycan'a geçtiler. Buradan Kür Irmağını geçen Sakalar, Gence vilayetinin batısında Sakasen denilen bölgeye yerleştiler³⁷. Sakasen şehri, Şamhar-Çay'da Gerdiman yakınlarında Uti vilayeti sınırları içindedir. Sakaların efsanevi kahramanı Efrasiyab'la ilgili hatıralara Azerbaycan'ın birçok bölgelerinde halen rastlanmaktadır. Bunlar arasında Tebriz'in Darvaza-i Sar adlı kapısında Efrasiyab'ın kesik başının defnedildiği, Arran'da Sang-i Sarah'ın Efrasiyab'ın son sığınağı olduğu rivayet edilmektedir.

Azerbaycan'a gelen ilk Türk boylarından biride Utilerdir. Bugünkü Gence şehrinin batısında, Karabağ'ın kuzey-batısında yaşayan Utiler'in Sakalarla beraber gelmiş olabileceklerine ihtimal verilir. Utiler'in İslami dönemde, Babek'e yardım ettikleri için kendilerine Uz denilmiştir. O dönemde bunların, Türklerde olduğu gibi, Tarhanları da vardı. Bugünkü Udinlerin, eski Uzlarla münasebetlerinin bulunup bulunmadığı kesinlik kazanmamıştır. Ancak, Hazar Hakanı Harun'un mektubunda bir Hazar kabilesi olarak Avazlar ile Moğollar zamanında İlhanlılar'ın hizmetinde bulunduğunu belirttiği Uzların, bu soydan gelen kütlenin mensupları olduğu ihtimalini doğurmaktadır.

Kafkasya üzerinden Azerbaycan'a yapılan bir diğer Türk akını da V. Asır ortalarında gelen Ak-Hun göçleridir. Doğu Avrupa'daki Hunların bir kısmı 445 yılında yani Atilla döneminde Basık ve Kursık adlı komutanların liderliğinde Kafkasları geçerek Azerbaycan'ın Mugan taraflarına gelip yerleşmişlerdir. Sasaniler bu seferlerden oldukça ürkmüşlerdir. Ermeni kaynaklarında Khuylendak ismi ile geçen Ak-Hunlar Azerbaycan tarihinde ilk defa Türk ismi ile geçen bir kavim olarak görülmektedir. Harzemşahlar devrinde ise, Türkmen olarak adlandırılan kütlenin temelini de bunlar oluşturmaktadır³⁸.

Azerbaycan'a 446 yılında göç eden bir diğer Türk topluluğu ise, Atilla zamanında Hunlar'ın temelini oluşturan Agaçeri'lerdir. İlk olarak Firuz-Abad bölgesine yerleşmişlerdir. Uzun bir müddet burada yaşayan Agaçeriler, Selçuklular

³⁷ Togan, "Azerbaycan", İ.A., II. s.97.

³⁸ Togan, Zeki V., "Azerbaycan Etnografisine Dair", Azerbaycan Yurt Bilgisi, (İstanbul-1933), II, s.50.

zamanında büyük bir bölümü 1180 yılında Suriye dolaylarına göç etmişlerdir. Geri kalanı ise, Erdebil ve civarında kalmışlardır. Ağaçeriler, Selçuklu dönemine kadar dillerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. Bugünkü Azeri şivesinin de Ağaçerilerden kalma bir miras olarak görülmektedir³⁹.

Azerbaycan'ın Türkleşmesindeki en büyük etkili olan bir diğer Türk boyu ise, Sabir Türkleridir. 558 yılında Derbent'i, 575 yılında Kür Nehri'ni aşarak Bakü ile Kuba arasında ve Lenkeran'a yerleşmişlerdir. Sabirlerle birlikte Hazar adı altında toplanan Bulgar ve Belencar Türkleri de Arran, Mugan, Gilan ve Lenkeran taraflarına yerleşerek buraları kendilerine yurt edinmişlerdir. Daha sonra kurulacak olan Hazar Devletinin temelini bu gurup oluşturmuştur.

İslami Fetihlere yakın dönemlerde ve bundan sonra, Azerbaycan'ın Türkleşmesinde etkin rol oynayan hiç şüphesiz Hazarlar en başta gelmektedir. Eski dönemlerde, Derbent'in kuzeyinde, Volga ve Karadeniz'e kadar uzanan geniş sahada güçlü bir devlet kuran Hazarlar, etraftaki devletlerle siyasi, iktisadi münasebette bulunuyorlardı. Bazı değerlendirmelere göre Hazarlar, ilk defa Milattan önce 193 yılında Azerbaycan'da görülmüşlerdir. Milattan sonra 204 yılından itibaren bu ülkeye karşı saldırılara başlayan Hazarlar, 350 senesinde, kısa süreli de olsa, Albanya'ya yerleştiler. Fakat Hazarların Azerbaycan'a olan saldırıları ve yağmaları uzun yıllar boyunca devam etti. Bunun için, bu toplumla devamlı bir mücadele içinde olan Sasaniler, onlara karşı çok sayıda kale kurmuşlardır. Halen Bakü'de bulunan Kız Kalesi bu amaçla yapılmış ve günümüze kadar ayakta kalabilen bir kaledir. Bütün bu önlemlere rağmen Hazarlar, Arran, Mugan, Gilan ve Lenkeran bölgelerini zapt etmişlerdir. Gürcistan ve Kafkasya Azerbaycan'ına Hazarlar Memleketi denilmiş ve Kabala şehrini de başkent yapmışlardır⁴⁰.

Arap İslam orduları Azerbaycan'a girdiği sırada merkez Erdebil olmak üzere burası Hazar Devleti'ne bağlı idi. Araplar, fetihleri sırasında ordugâh olarak Meraga'yı seçmişlerdi. Arapların Azerbaycan'ı feth etmeleri tam manasıyla bir istila şeklinde vukua gelmiştir, birçok Arap ileri gelenlerini bölgeye yerleştirerek emirlikler vücuda getirmişlerdir. Böylelikle yerli halkın topraklarını ellerinden

³⁹ Togan, "Azerbaycan Etnografisine Dair", A.Y.B., s.50; Çay, Abdulhak, "Anadolunun Türkleşmesi, I, (Selçuklu Öncesi), Türk Kültürü, Sayı 239, (Mart 1983),s. 45-58.

⁴⁰ Togan, "Azerbaycan", İ.A., II. s.97; İpek, Azerbaycan Tarihine Giriş, s.37.

almışlardır. Bu arada Memluk veya ücretli asker sıfatıyla Türkler, halife ordularında yer almaya başladılar. Özellikle Halife Mu'tasım ve Halife Mütevekkil çağlarında Türk askerleri Arap Devletlerinin idaresinde gittikçe büyüyen bir nüfuz sahibi oldular⁴¹. Güç sahibi olan bu askerler bölgeye çeşitli Türk unsurlarının yerleştirilmesine ön ayak oldular. Bölgeye yerleştirilen bu Türkler, Abbasi ordusunda görev yapan Türk askerler için büyük bir güven kaynağı oldular. Bu Türk komutanlardan, Mübarek et-Türkî, Kazvin iç kalesini tamir ettirerek buraya kendi adını vermiş ve maiyetinde bulunan Türkleri de buraya yerleştirmiştir. Ayrıca Muhammed b. Sul, daha Abbasi sülalesinin müessisi Ebu'l-Abbas Abdullah zamanında Azerbaycan'ın yönetimine atanmıştı. Mutasım zamanında yine Afşin Haydar, Ermeniyye ve Azerbaycan valisi oldular. Bu komutanın emri altında büyük Türk kuvvetleri bulunuyordu. Mugan'da Berzend Kasabasını imar etti ve buraya Türkleri yerleştirdi. Bunun emirlerinden Menkecur, Aras'ta Hazarlar'ın Varathan şehrinde 839 yılında çıkan isyanları bastırmakla görevlendirildi ve Arran'a vali olarak atandı. Diğer yandan Türk emirlerden Buga'nın 4 bin kişilik kuvvetle Azerbaycan'a geldiği ve Şamhar'a 20 bin civarında Hazar ve Bulgar Türkü yerleştirdiği de bilinmektedir. Halife Mu'tasım 838'de başladığı Anadolu seferlerinde, Afşin'i kendi ordularının sağ cenahları komutanı tayin etti. Bu yüzden Afşin, Anadolu'ya giren Türk kuvvetlerinin başında bulunmaktadır. Afşin 840'a kadar Azerbaycan ve Ermeniyye valisi olarak görev yaptı. Afşin'in artmakta olan gücünden çekinen Halife Mu'tasım onu idam ettirdi. Fakat bölgeye olan Türk iskânı hiçbir zaman hız kesmedi. IX. asrın bir diğer gelişmesi de Azerbaycan'da patlak vermiş olan Babek isyanıdır⁴². Bu isyan kısa sürede Ermenistan, İsfahan, Hemedan ve Musul'a kadar yayıldı. Bu durum karşısında Halife Mu'tasım, Türk komutanlardan Afşin ve Ebu's Sac'ı görevlendirerek isyanı bastırmak da muvaffak oldu. Bu durumdan anlaşılacağı üzere artık Azerbaycan'da sivil halkın yanında

⁴¹ Halife Mu'tasım, Türkler'e özel bir önem vermiştir. Türklerden oluşan büyük bir ordu kurmuştur. Bu ordunun sayısının bazı kaynaklarda yüz binlerle ifade edilmektedir. Türklerin Bağdat'ta halka sıkıntı vermeleri üzerine Sâmerâ şehrinin kurarak Türkleri buraya nakletmiştir. Bu şehrin yönetimini de Türklerle veren Mu'tasım zamanla ordu içinde sivriyenleri komutan yapmıştır. Türkler arasından önemli komutanlar çıkmıştır. Afşin, Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağir, bunlardan bir kaçıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabahat, Bozkurt Zeybek, Sâmerâ Devrinde Türkler, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999.

⁴² Bâbek: Me'mun ve Mu'tasım zamanında Azerbaycan'da ciddi bir tehlike teşkil eden dini-siyasî mahiyetteki Hürremiyye hareketinin lideri. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Dursun Yıldız, "Bâbek", D.İ.A., İstanbul, 1991, IV, s.376.

ülkenin güvenliğini de artık Türkler üstlenmekte idi. Böylelikle Azerbaycan tamamıyla bir Türk ülkesi olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.3. Selçuklular Döneminde Azerbaycan'a Yapılan Oğuz Göçleri

Bilindiği üzere, Oğuz-Türkmeler Selçuklu Devletinin kurucuları olarak, Maverâünnehir'den hareketle Akdeniz kıyılarına kadar gelmişler ve buralarda yurt edinmişlerdir. Bu arada onlardan ehemmiyetli kollar da Azerbaycan'a gelip bu ülkeye yerleşmeye çalışıyorlardı. Kaynaklarda Yabgulu Türkmenleri Azerbaycan'a yerleşen ilk Türkmen boyları olarak gösterilmektedir. Bilindiği gibi Horasan'a gelen Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin, yerli halkın şikâyeti üzerine, Gazne Sultanı Mahmut tarafından bölgeden çıkarılmaları ile süreç başlamıştır. Yani XI. yüzyılın ortalarında Horasandaki Türkmenler kendi boy beyleri yönetiminde Azerbaycan'a yönelmişlerdir. Azerbaycan'daki Kürt ve Arap asıllı yerel mahalli meliklerin bizzat kendileri Türkmenleri çağırmıştı. Amaç, onları düşmanları karşısında savunma gücü olarak kullanmaktı. Örneğin bu Türkmenlerin Revvadiler'den Vehsudun b. Mamlan b. Abü'l-Hayca zamanında 1036 yılında Ahar taraflarına gelip yerleştikleri bilinmektedir. 4-5 bin civarında bir hane olduğu varsayılmaktadır⁴³. Oğuzların başında Buka, Gök Taş, Mansur ve Dana adlı liderleri bulunmakta idi. Oğuzların bölgede fazla mukavemet görmeden gelmelerinin en önemli nedenlerinden bir tanesi de çok eski devirlerden itibaren buraya gelmiş olan Türklerin varlığı olmalıdır. Bu arada da Horasan'dan çok kolay ulaşılabilir olmasıyla Azerbaycan çok geçmeden büyük bir Oğuz akınına uğradı. Türkmenleri göçebe hayat sürmeleri ve daha çok hayvancılıkla uğraşmaları sebebiyle yerli halkın mallarına zarar vermeye başladılar⁴⁴. Buna karşılık yerli mahalli emirler Oğuzlar'a karşı birleştiler ve onlarla savaşabilecek bir kuvvet meydana getirdiler. Bunu gören Oğuzlar, Azerbaycan'da daha fazla kalamayacaklarını anlayarak Irak dolaylarına gittiler. Ancak Oğuzlar'ın tamamı Azerbaycan'dan ayrılmamış ve Dana yönetiminde burada kalmışlardı. Bu Oğuz gurubu Urmiye civarını yurt tuttular⁴⁵.

⁴³ Veliyeva Z., XI-XV. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Türkmenler(Oğuzlar), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s.48 vd.

⁴⁴ Tüysüz, Cem, "Türkmenler", Türkler Ansiklopedisi, IV, Ankara, 2002, s.558.

⁴⁵ Koca, Salim, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", Türkler Ansiklopedisi, IV, Ankara, 2002, s.93 vd.

Azerbaycan'dan Irak-ı Acem'e giden Oğuzlar ise, burada iki kola ayrıldılar. Göktaş ve Mansur'un idaresindeki kol Hemedan'a, Buka'nın idaresindeki kol da Rey'e gitti ve buralara yerleştiler⁴⁶.

Diğer yandan Selçukluların Horasandaki zaferi sonucunda Oğuz kütleleri iç kesimlere doğru hızla akın etmeye başladılar. Kısa bir zaman içinde de Oğuzlar'a bu bölge dar gelmeye başladı. Bu nedenle Tuğrul Bey Selçuklu Devletinin sahasını batıya doğru genişletmeyi planlamaktaydı. Dolayısıyla Azerbaycan ve Irak-ı Acem dolaylarını fetih sahası olarak belirledi. Kendisinde Azerbaycan bölgesinin Anadolu'ya açılan bir kapı olduğunu bildiği için, buranın fethine ayrı bir önem vermekte idi. Bunun için Azerbaycan ve İran-ı Acem'in fethi için üvey kardeşi İbrahim Yınal olmak üzere Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ı ve Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi tayin etti.

İbrahim Yınal'ın Rey şehrine gelmesi üzerine Türkmenler Selçuklu sultanlarına tabi olmaktan korkarak Doğu Anadolu Üzerinden Kuzey Irak'a doğru ilerlediler. Başlarında Göktaş, Buka, Mansur bulunmaktaydı. Kuzey Irak'a ulaşan bu Türkmenler'in askeri gücünde hiç küçümsenmeyecek kadar kalabalıktı. Bu nedenle Irak Türkmenlerini kendisine bağlamayı düşünen Tuğrul Bey Rey'e yerleştikten sonra Türkmen reislerine hâkimiyetini tanımalarını istedi. Fakat onlar bu isteğe olumlu cevap vermediler ve karşı çıktılar. Tuğrul Bey'in bu isteğine Türkmenler kendilerinin hiçbir zaman Selçuklu ailesinin kölesi olmadığını ve bundan sonrada olmayacağını öne sürdüler. Üstelik üzerlerine gelecek olurlarsa Horasan'a veya Rum ülkesine göçeceklerini belirttiler⁴⁷. Bu niyetle de kontrol altına girmek istemeyen Türkmenler Güney Doğu Anadolu'daki bugünkü Cizre ve Diyarbakır bölgesinde akınlarda bulunda ve Irak'ın önemli şehirlerini ve bölgelerini ele geçirip yağmaladılar⁴⁸.

Tuğrul Bey'in Büveylilerle ve Halife yönetimiyle münasebetlerindeki geniş görüşlü politikası, merkezi Batı İran istikametinde yağma hareketlerine imkân vermediği için bölgedeki bu Türkmen birliklerinin yağmacı tutumu Tuğrul Bey'e şikâyet edildi. Bu şikâyet üzerine Tuğrul Bey, Oğuz kütlelerinin başında bulunan boy

⁴⁶ Sümer, Faruk, "Oğuzlar", İ.A., IX, s.379.

⁴⁷ Sümer, Faruk, Oğuzlar, İstanbul, 1992, s. 88.

⁴⁸ Sümer, Oğuzlar, s.88.

beylerine İslam ülkelerine hücumdan vazgeçmelerini, Azerbaycan'a dönerek oradaki yaylak ve kışlaklara yerleşmeleri ve Bizans'a akınlar yapacak olan emirlerin hizmetine girmeleri hususunda bir talimat gönderdi. Bizans fethine görevlendirilen İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'in emri gereğince Türkmen beylerine "Sizin burada kalmanız ve ihtiyacınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa, yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp, Allah yolunda cihat etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Bende arkanızdan gelip, yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım" şeklinde bir haber ileterek, ordusu ile Azerbaycan'a hareket etti. Böylece Oğuzlar, İbrahim Yinal'ın bu tavsiyesine uyarak, Anadolu'ya gaza yapmak, daha iyi ekonomik imkânlarla sahip olmak ve üzerinde hür yaşayabilecekleri bir yurt tutmak gayesiyle Azerbaycan'da toplanmaya başladılar⁴⁹. Böylelikle Azerbaycan, gelen Türkmen boylarının daha ileri hareketi için ana kalkış noktası konumuna geldi. Gelen bu göçlerle Azerbaycan'daki Oğuz varlığı sürekli desteklenmiş ve burası tamamıyla bir Türkmen ülkesi olmuştur.

Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşah'ın genç yaşta ölmesi ve bundan birkaç ay öncede Nizamülmülk'ün Bâtıniler tarafından öldürülmüş olması Devlet içinde büyük bir otorite boşluğu doğdu. Çok geçmeden de devlet dörde bölündü. Azerbaycan'da, kurulan bu yeni devletlerden olan Irak Selçuklu Devleti yönetimi altına girdi. Yine bu dönemde de Azerbaycan'a Türk akınları devam etti. Özellikle Derbent üzerinde Müslüman olan Kıpçak Türkleri Azerbaycan'a yerleşmeye devam ettiler. Çok geçmeden Kıpçak asıllı Şemseddin İldeniz, Azerbaycan'da bir Atabeglik hükümeti vücuda getirerek Azerbaycan'ın yönetimini eline almıştır.

⁴⁹ Koca, Salim, Dandanakandan Malazgirte, Giresun, 1997, s. 94.

I. BÖLÜM

ATABEG-İ AZAM ŞEMSEDDİN İLDENİZ

1.1. İldenizin Adı ve Soyü

Şemseddin İldeniz, daha sonraları Pehlivanlılar olarak da isimlendirilen Azerbaycan Atabeyliğinin kurucusudur. Türkçe olan bu ad “il” ve “deniz” kelimelerinden mürekkep olup bazı kaynaklarda “ildegez, ildegiz,” hatta bazı kaynaklarda ise “yeldeniz” şeklinde telaffuz edenler de vardır⁵⁰. Kaynaklarda işaret olunan imla ve işaretlere bakarak “İldeniz” yahut “Yıldeniz” şeklinde okunması daha doğru bir tespit olacaktır.

Şemseddin İldeniz, Kıpçak asıllı bir aileden gelmektedir. İldeniz’in babası ve soyu hakkında kaynaklarda açık bir şekilde tam bir bilgi olmamasına karşın bütün müellifler onun Kıpçak⁵¹ Türklerinden olduğunu belirtirler⁵².

1.2. İldeniz’in Gençlik Yılları

Kıpçak kul pazarından 40 memlük ile birlikte satın alınan İldeniz, hem yaşı hem de vücut yapısı itibari ile değerli bir köle değildi. Diğer 39 memlükün yanında karşılıksız olarak onları satın alan tacire verilmişti⁵³. Önce Irak Selçuklu padişahı, Sultan Mahmut’un veziri olan Kemâleddin Ebu Talip el-Sumayrami tarafından satıl alındı ve onun memluku oldu. İyi bir eğitim alan İldeniz zekâsı ile ön plana çıkmaya başladı. Sumayrami’nin 1122 senesinde Bâtıniler tarafından Bağdat’ta bir suikast ile

⁵⁰Mirza, Bala, “İldeniz”, İ.A, V, s.961.

⁵¹ Kıpçaklar hak. bkz. Akdes Nimet Kurat, Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, TTK, Ankara, 1972.

⁵² İbnü’l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, IX, s.40; Erdoğan, Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, TTK, Ankara, 1991, s.200-205; Ziya Bünyatov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, Bakü, 2007,s.37.

⁵³ Kıpçak ülkesinde kadim çağlardan itibaren süregelen bir âdete göre bir defada 40 tane köle satın alan herkes, satın aldığı kölenin 39 tanesi için ödeme yapar, son bir tane için ise herhangi bir bedel ödemezdi. İşte İldeniz de bu ödeme yapılmadan alınan bir memlük idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bünyatov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.37.

öldürülmesi sonucu, ilk olarak Sultan Mahmut'un himayesi altına girdi. Oradan da Sultan Gıyaseddin Mesud'un hizmetine girdi. Kısa zamanda zekâsı ve kabiliyeti sonucunda Sultan'ın gözüne girmeyi başardı ve Sultan onu, yetiştirmesi için kumandanlarından olan Emir Nasr'a teslim etti. Kısa bir zaman içinde İldeniz, yiğitlik ve doğrulukta arkadaşlarından ileri gitti. Sultan Mesud'un emri ile sarayda emir-i çaşnigarın hizmetine girdi. Sultan Mesud'un karısı, İldeniz hakkında büyük şefkat ve muhabbet besliyordu. Sultan'ın yanında ondan her zaman övgü ile bahseder idi. İldeniz'in hem yaptığı işler neticesinde hem de sultanın karısının bu övgü dolu sözleri sonucunda Sultan Mesud'un onun hakkında iyi fikirler beslemesine sevk etti⁵⁴.

İldeniz sabırlı, zeki ve akıllı bir insandı. Başkalarına kötü görünüp Sultan'a bu şekilde şikâyet edilmek istemediğinden her zaman çok dikkat ederdi. Diğer emir ve Beyler, Sultan'ın da katıldığı ziyafetler de kendilerine yerleri gösterilmeden hemen oturlardı. Meclis toplantılarında da emirler birbirlerinden önce meclise girmek için çaba harcarlardı. Hatta Sultan'ın huzurunda kavgalar ederler birbirlerine kılıç bile çekebilecek kadar ileri gidebiliyorlardı. İldeniz bütün bu olan bitenlere hiç karışmaz, yeri nereye tayin olunursa orada otururdu. Sultan onun bu tavırlarını çok beğenir ve takdirle karşılamaktaydı. Sultan Mesud onu o kadar beğeniyordu ki onu hanedandan biri ile evlendirmek istiyordu. Nitekim Sultan onu, ölen kardeşi Sultan Tuğrul'un dul kalan karısı Mümine hatun ile evlendirdi ve bu evlilikten Nusreddin Muhammed Cihan Pehlivan ve Muzafereddin Osman Kızıl Arslan adında iki oğlu ve adı tam olarak bilinmeyen bir kızı oldu⁵⁵. Meydana getirilen hem bu akrabalık bağı hem de İldeniz'in idari ve askeri kabiliyeti neticesinde Sultan Mesud, Azerbaycan ve Arran Bölgelerinin yönetimini 1146 yılında İldeniz'i, Atabeg⁵⁶ ilan ederek ona bıraktı.

⁵⁴ İbnü'l Esir, el-Kamil fit-Tarih, X, s.150.

⁵⁵ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.38.

⁵⁶ Atabeg: "Ata" ve "Beg" kelimelerinden mürekkep olan bu Türkçe unvan, Türklere ilk olarak Büyük Selçuklu devrinde ortaya çıkmış bir unvandır. Büyük Selçuklu İmparatorluğunda çok yüksek bir vazife olduğu ve sonradan yüksek bir unvan mahiyetini aldığı görülmektedir. Sultanlar, imparatorluk topraklarının muhtelif parçalarını evlatları ve aile fertlerine dağıttıkları sırada yaşları küçük olan şehzadelere mürebbi sıfatı ile Atabey tayin etmişlerdir. Atabeylik makamı genelde babadan oğla geçmekteydi. Lakapları ise genelde Muzareddi'dir. Büyük Selçuklu Devletini son dönemlerinde tayin olunan Atabeyler, buldukları bölgelerde bağımsız birer devlet şeklinde hareket etmeye başlamışlar ve müstakil birer devlet görünümüne bürünmüşlerdir. Atabey tayin etme uygulamaları Selçuklular ile birlikte diğer Türk Devletlerinde de uygulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fuad Köprülü, "Atabek" mad. İ.A. I/717; Merçil Erdoğan, Fars Atabegleri Salgurlular, TTK, Ankara, 1975, s.126; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, TTK, Ankara, 1988, s.65; Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s.310.

1.3. Şemseddin İldeniz Dönemi İç Olayları

1.3.1. İldeniz'in'in Sultan Mesud'un Oğlu Tuğrul'un Tahta Çıkarması

Sultan Mesud'un 1152 yılının Ekim ayında vefat etmesi sonrası ona tabi ümera dağılmaya başladı. Emir Palaspuş, Emir Şirgir ve Emir Kaymaz kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardı. İldeniz, Mesud'un oğlu Tuğrul'u Tebriz yakınlarında bulunan bir kaleden alarak tahta oturttu ve bütün idareyi de kendi inisiyatifine altına aldı. Tuğrul'un bu göstermelik saltanatından ve bütün kudretin İldeniz de olmasından Tuğrul'un annesi oldukça rahatsızdı. Bu duruma karşı çıktı ve muhalefet oldu. Atabeg İldeniz, buna karşın Sultan Tuğrul'u tahtan indirmek istedi fakat annesine olan hürmetinden dolayı Sultanın annesinin ölmesini bekledi ve o zaman kadar bişey yapmadı. Sonra Sultan Tuğrul b. Mesud'u tahtan indirdi ve hapsetti⁵⁷.

1.3.2. Sultan Muhammed ve Süleyman Şah Mücadelelerindeki Rolü

Bu sırada saltanatı ellerine geçirmek isteyen bazı emirler diğer şehzadeleri tahta çıkarmak istiyorlardı. 1153 Nisanında Irak'ın önde gelen Emirlerinden Atabeg Hasbeg, Emir Cemaletdin Kafşid'i Şehzade Sultan Muhammed b. Mahmud'u getirmek için görevlendirdi. Bu arada Hasbeg Halife ile gizlice anlaşarak Selçuklu yönetimini tamamen üzerine almak için anlaşmıştı. Bu durumdan haberdar olan Sultan Muhammed diğer emirlerle anlaşarak onu ortadan kaldırmak istiyordu. Sultan Muhammed, sarayında cülus tebrikleri için, şehrin önde gelenleri ve emirlerin huzuruna gelmesine izin verdi. Bu sırada Emir Hasbeg, Sultan Muhammed'e birçok hediyeler takdim etti ve Sultan'a hürmet gösterdi⁵⁸. Bu hareketinden etkilenen Sultan onu öldürmekten vazgeçmesine rağmen yanındaki diğer emirler ondan kurtulmak istiyorlardı. Emir Hasbeg, Sultana nasıl hükümdarlık yapması gerektiği hususlarda nasihatlerde bulunduğu sırada, emirlerden biri onu yakalayıp evine götürdü ve orada başını keserek öldürdü.

⁵⁷ İbnü'l Esir, XI, S.143.

⁵⁸ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.143.

Bu olaylar yaşandığı sırada, Melik Süleyman Şah b. Melikşah Ferrezin kalesinde⁵⁹ hapsedilmişti. Buradan kaçarak Azerbaycan'a İldeniz'in yanına gitmişti. Bu arada Sultan Muhammed, katledilen emirlerin kesik başlarını Azerbaycan'a İldenize gözdağı vermek için göndermişti. Böylece onların durumunu görerek kendisine isyan ve muhalefet etmelerini önleyeceğini zannetmişti⁶⁰. Ancak durum istediği gibi gelişmedi ve İldeniz önderliğinde Emir Nusreddin, Emir Fahreddin Zengi ve Emir Muzafferiddin Alp Sungur aralarında ittifak yaptılar ve 1153 yılında Melik Süleyman Şah'ın sultanlığını tanıdılar.

İldeniz ve beraberindeki emirler kuvvetli bir ordu toplayarak, Hemedan üzerine yürümeye karar verdiler. Bu nu öğrenen Sultan Muhammed ordusuna savaş emri verdi ve şehri savunmaya geçtiler. Fakat Sultanın ordusu hem sayıca az hem de komutanlardan bazıları savaşmak istemiyorlardı. Sultan Muhammed emirlere askerlere kendi hazinesinden para verilmesini, yiyecek ve giyecek yardımı yapılmasını emretmişti. Para alan askerlerin birçoğu, İldeniz'in ordusunun şehre yaklaştığını haber alınca ordudan kaçtılar. Bir zaman sonra Sultan'ın ordusu dağıldı. Sultan Muhammed ve beraberindeki Candar Hasan, Câmedâr Reşid, Girdbâzü, Emir-i Bâr Yemineddin ile birlikte İsfahan'a kaçtı. 9 Ağustos 1153 günü Hemedan yakınlarına gelen İldeniz'in ordusundan korkan Iraklılar Süleyman Şah'ın Sultanlığını kabul ettiler. Süleyman Şah'ı tahta oturtan İldeniz daha sonra Azerbaycan'a geri döndü⁶¹.

Süleyman Şah içki ve eğlenceye düşkün bir insandı. Devlet işleriyle fazla meşgul olmuyor daha ziyade işlerini, veziri Fahreddin Kâşi'ye bırakmıştı. Onun bu ilgisizliğinden faydalanıp mevki kapmak isteyen bazı emirler, çalışmalarına başladılar. Emirlerin birçoğu görevlerinden azledilmişti. Emir-i Hâciblikten azledilen Emir Yusuf, Sultan'a karşı kin beslemekteydi. Ordusu ile şehrin dışında ordugâh kurduğu sırada Emir Yusuf Sultan'ın karısına, Süleyman Şah'ı diğer emirleri öldüreceğini ve yerine tekrar Sultan Muhammed'i getireceklerini söyledi. Bunu öğrenen Süleyman Şah haberin doğru olup olmadığını tetkik etmeden, yanında az sayıda bir birlikle Mazenderun taraflarına kaçtı. Ertesi sabah Sultan'ın kaçtığını haber alan emirler, Sultan'ın hazinesini ve mallarını yağma ettiler. Durum Huzuristan'da bulunan

⁵⁹ Hemedan ile İsfahan arasında bulunan müstahkem bir kaledir.

⁶⁰ Bundarî, Zubdedu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra, s.211; Kayhan, Hüseyin, Irak Selçukluları, 2001, Konya, s.206.

⁶¹ Kayhan, Irak Selçukluları, s.208.

Muhammed'e bildirildi. İlk başta buna inanmayarak bir hile olabileceği şüphesine kapılsa da daha sonra olayın doğruluğu kesinleşince, Hemedan'a geldi ve tekrar yönetimi ele geçirdi. Devlet işlerini tekrar düzene koyan Muhammed, Vezirliğe Şemseddin Ebû'n-Necib'i getirirken emir-i hâcibliğe Cemâleddin İlkafşut'u getirdi ve Hemedan yakınlarına yeni bir saray inşa ettirtti⁶².

Mazenderan'a kaçan Sultan Süleyman Şah oradan ilk olarak Horasan'a gitti. Yanında 500 kadar askeri olan Süleyman buradan, Reşid Camedar'ın vali olduğu İsfahan'a geldi. Burada kalıp tekrar İldeniz'in yardımını alıp tahta geçmeyi planlıyordu. Fakat vali onu şehre almayarak onun bu isteklerine karşı çıktı. Süleyman Şah buradan da ayrılarak Bağdat'a Halife'nin yanına gitti. İlk olarak halifenin veziri İbn Hubeyre ile görüşen Süleyman Şah, kendisine sunulan şartları kabul etti ve hiçbir zaman Bağdat'a saldırmayacağına ve Hilafete her zaman bağlı kalacağına söz verdi. Kendisine bağlılık yemini alan Halife el-Muktefi bi-Emrillah onu sarayına kabul etti ve kendisi adına hutbe okutulacağı vaat edildi. Kendisine asker, savaş malzemeleri verildi. Halifenin amacı bu arada ki taht kavgalarından istifade edip, Bağdat'taki Selçuklu nüfuzunu kırmaktı. Bu arada da Bağdat'ta okunan hutbeler de Sultan Sancar'dan sonra onunda adı zikredilmeye başlandı⁶³.

Sultan Süleyman Şah Halife'nin de desteğini alarak Azerbaycan'a İldeniz'in yanına geldi. Bu sırada İldeniz'in huzurunda Sultan Muhammed'in kardeşi Melikşah ve Emir Ak Sungur Firuz-Kuhi var idi. Süleyman Şah İldeniz'den tekrar tahta çıkması için yardım istedi. İldeniz yardım etmeyi kabul etti ve çok geçmeden büyük bir ordu hazırlayarak Hemedan üzerine yürümek için hazırlıklara başladılar. Bu hazırlıkları duyan Sultan Muhammed de, Emir İnanç ve bazı emirler ile beraber büyük bir ordu meydana getirdiler. Hemedan dışında iki ordu Aras nehri kenarında karşılaştılar. Fakat daha önceden Sultan Muhammed İldeniz'e haber göndererek savaşa dâhil olmaması konusunda istekte bulunmuştu. O da hem askerini zayii etmemek için hem de daha sonra kendi hâkimiyetini düşündüğü için savaş dışı kaldı. Sultan Muhammed ve Süleyman Şah arasında başlayan savaşı, Süleyman Şah kaybetti ve canını zor kurtardı. Halifenin yardım için gönderdiği 3 bin süvariden ancak 50 tanesi sağ olarak kurtulabilmişti⁶⁴. Savaştan sonra az bir kuvvetle Bağdat

⁶² Bundarî, Zubdedu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Ustra, s.212.

⁶³ Kayhan, Irak Selçukluları, s.209.

⁶⁴ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.178.

tarafına kaçırmaya çalışan Süleyman Şah, Musul yakınlarında yakalandı ve Musul kalesine hapsedildi.

Sultan Muhammed harpten sonra Atabeg İldeniz'e teşekkür etti ve çeşitli ikramlarda bulundu. İldeniz'i kendine dost kabul edip, kendine karşı Süleyman'ı kışkırtan Bağdat Halifesinden intikam almak için Bağdat üzerine büyük bir sefer hazırlığı içine girişti. Ayrıca Bağdat ta kendi adına hutbe okunmamasına kızan Muhammed nihayet Bağdat üzerine sefere çıkmıştı. Erdebil Atabeyi Zeynel-din Ali'nin yardıma gelmesi için Bağdat önlerinde bir ay beklediler. Sultan Muhammed ve beraberindeki kuvvetler tarafında Bağdat tamamen çevrilmiş durumda idi. Birçok mancınıklar inşa edilmişti. Bu arada halifeye yakın adamlardan birisi Azerbaycan'a giderek İldeniz'e durumu anlattı ve ondan yardım talep etti. Bu arada saldırı başlamış idi. İldeniz elçinin sözlerini dinledi ve yardım etmeyi kabul etti. Eğer Hemedan muhasara edilirse, Sultan Muhammed'in Bağdat muhasarasından vazgeçebileceğini söyledi ve büyük bir ordu ile Hemedan yakınlarına geldi⁶⁵.

Bu arada halife tarafından birçok vaatlerle bazı Selçuklu komutanları ve Emirler de savaştan vazgeçmiş durumdaydı. Hemedan'ın İldeniz tarafından kuşatıldığı haberi orduda yayılınca, askerler aileleri ve mallarını düşünerek kuşatmadan vazgeçmek için Sultan Muhammed'e baskı yapmaya başladılar. Bu arada da Erbil Atabey'i Zeynel-din Ali de taraf değiştirmiş ve gizliden gizliye Halife için çalışmaya başlamıştı. Bu sırada gelen bir elçi Hemedan'ın İldeniz tarafından ele geçirildiği ve muhaliflerin ailelerinin hapsedildiği ve mallarının yağmalandığını söyledi. İldeniz'den böyle bir şeyi beklemeyen Sultan Muhammed birkaç gün içinde Bağdat'ı almayı planlarken mecburen bu kuşatmadan vazgeçmek zorunda kaldı ve geri çekilmek için emir verdi⁶⁶. Atabeg İldeniz ise, Sultan'ın kuşatmadan vazgeçtiğini ve Hemedan'a doğru yola çıktığını haber alınca, o da ordusuna emir vererek geri çekildi ve Azerbaycan'a gitti.

Başarısız Bağdat kuşatmasından sonra Hemedan'a gelen Sultan Muhammed, yazın burada kaldı. Kışı ise daha ılıman bir iklime sahip olan Save de geçiriyordu.

⁶⁵ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s. 183;

⁶⁶ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, 208; Kayhan, Irak Selçukluları, s.221; Ebu'l Farac, II. s.395.

Henüz 32 yaşında olmasına karşın, yakalandığı verem hastalığından kurtulamayarak Aralık 1159 yılında Hemedan da vefat etti⁶⁷.

1.3.3. Süleyman Şah'ın Tekrar Tahta Geçmesi

Sultan Muhammed'in vefat haberini Azerbaycan'da alan İldeniz, babası ölünce annesini kendisine eş olarak aldığı Arslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah'ı tahta geçirmek istiyordu. Mesud ise Tekrit kalesinde hapisteydi. Buradan Bağdat şahnesinin yardımı ile kaçmış ve Azerbaycan'a gelerek İldeniz'in yanına sığınmış idi. İldeniz ile aralarında husumet olan Emir inanç ise, Süleyman Şah'ı tekrar tahta geçirmek istiyordu. Musul da bulunan Süleyman Şah'ı serbest bırakması için, Musul valisi Atabeg Kudbeddin Mevdûd'a bir mektup ve elçi gönderdi. Böylece serbest kalan Süleyman Şah 1160 yılında Hemedan'a gelerek tekrar tahta geçti. Vezirliğe Şihabeddin Sika Hamidi getirildi ve Emir-i Hacibliğe de Muzafereddin Alp-argun tayin edildi. Atabey İldeniz'in yanında olan Arslan b. Tuğrul'u da veliaht ilan etti⁶⁸.

1.3.4. Atabeg İldeniz'in Melik Arslan'ı Tahta Geçirmesi

Sultan Süleyman Şah tahta geçtikten sonra, halife ile iyi ilişkiler içerine girmişti. Halife Hemedan'a bir elçi heyeti göndermiş ve babasının kendisine birçok iyiliklerde bulunduğunu hatırlatarak kendisine itaat etmesini ve sahip olduğu yerlerde adına hutbe okutmasını istemişti. O da, Sultan Muhammed dönemindeki gerginlikleri biteceği düşüncesi ve sonunda Bağdat'ta adına hutbe okunacağı ümidiyle bunu kabul etmişti. Bu şekilde ortamı yumuşatmayı planlıyordu⁶⁹. Fakat Süleyman Şah eskiden olduğu gibi yine içki ve âleme dalmıştı. Devlet işlerini tamamıyla bırakmış kendini zevk ve eğlenceye bırakmış idi. Kendisinin artık saltanat makamında uzaklaştığını ifade eden Şerefeddin Girbazu ve diğer emirler İldeniz'e haber göndererek, Arslan Şah'ı ve İldeniz'i Hemedan'a davet ettiler. Bu arada Süleyman Şah'a bir şey yapmasalar da vezir ve yakın adamlarını yakalayıp öldürdüler. Süleyman Şah ise sarayından alındı ve bir köşkte hapis edildi. Hemedan'a gelen Arslan Şah Kasım

⁶⁷ Houtsma, T. M. "Muhammed b. Mahmud", İ.A, VIII, s.481.

⁶⁸ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.264.

⁶⁹ Kayhan, Irak Selçukluları, s.228.

1160 yılında tahta geçti. Altı ay kadar hapiste tutulan Süleyman Şah ise daha sonra öldürüldü ve Sultan Mesud'un türbesine defnedildi⁷⁰.

İldeniz, Arslan Şah'ın yerini sağlamlamak ve diğer emirlerin biatlerini temin etmek için bir müddet Hemedan da kaldı. Bu arada Arslan Şah da Atabeg İldeniz'i, "ATABEG-İ AZAM" piyadesine yükseltti ve ona hürmette bulundu⁷¹. İldeniz'in oğulları Cihan Pehlivan'ı Emir-ül Hüccap, diğer oğlu Osman Kızıl Arslan'ı ise, Emir-üs Silah tayin ederek bir kez daha İldeniz ve ailesine karşı hürmetini göstermiş oldu.

Atabey İldeniz, aralarında husumet bulunan Rey Emir'i Emir İnanç'ın itaatinden tam olarak emin olmak istiyordu. Büyük oğlu Cihan Pehlivan ile Emir İnanç'ın kızını evlendirmek suretiyle akrabalık bağı kurmak istedi. Fakat bu evliliğe rağmen Emir İnanç fırsat kollamaya devam etti. Her fırsatta diğer Emirleri kışkırtmak da idi. İsfahan valisi Emir İzzedin Satmaz ile anlaşarak, Fars eyaletinde bulunan şehzade Muhammed b. Selçuk Şah'ı tahta çıkarmak için işbirliği yapmışlar idi. Durumu haber alan Arslan Şah ve İldeniz, bu isyanı bastırmak için harekete geçtiler. Bu arada Şehzade Muhammed de İsfahan'a gelmişti. Emir İnanç'ın ordusu ile birleşerek, Hemedan üzerine doğru harekete geçtiler. Ferruhin kasabası civarında taraflar karşı karşıya geldiler ve çok çetin bir savaş meydana geldi. Büyük bir yenilgi alan Şehzade Muhammed ve Emir İnanç kaçmak zorunda kaldı. Muhammed Huzuristan'a kaçarken, Emir İnanç Rey'e, İzzedin Satmaz da Kûm'a kaçmak zorunda kaldılar⁷².

Atabey İldeniz ve Arslan Şah zafer şenlikleri ile Hemadan 'da karşılandılar. İldeniz, bir müddet sonra Emir İnanç'ı yakalamak için Rey üzerine yürüdü. Emir İnanç üzerine doğru gelen orduyu haber alınca, Arslan Şah'a bir mektup yollayarak kendisine tabii olduğunu bildirdi. Fakat İldeniz Rey şehrine girmişse de Emir İnanç çoktan şehri terk etmişti. Sonra Emir İnanç'ın müttefiki olan Kazvin valisi Emir Alp-Argun üzerine yürüdü. Emir Alp-Argun'a İldeniz'in karşısına çıkmaya cesaret edemedi ve şehri terk etti. Bunun üzerine de Atabeg İldeniz, geri çekildi ve Hemedan' geldi.

⁷⁰ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.220.

⁷¹ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.221; Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.44; Bala Mirza, "İldeniz" mad. İ.A. XI. s.962; Kayhan, Irak Selçukluları, s.235.

⁷² Yinanç M. H. "Arslanşah" mad. İ.A, I, s.611.

1.3.5. Melik Mahmud'un İsyanı ve Bu İsyanın Bastırılması

Irak Selçuklu Devleti içerisindeki siyasi durumu yakından takip eden Halife ve veziri İbn Hubeyre, İldeniz'in Sultan Arslan Şah adına hutbe okutması için elçi göndermiş idi. Halife her zaman ki yaptığı gibi, Selçukluların içerisindeki taht kavgalarına müdahil olup, Irak'tan Selçuklu baskısını ve tehlikesini uzak tutmak istiyordu.

Fars Atabeyi Sungur'un vefatından sonra yerine kardeşi Zengi geçmiş idi. Zengi, Sultan Melik Şah'ın ölümünde sonra yakalayıp Fars'a götürdükleri ve orada muhafaza ettikleri Melik Mahmud'u Arslan Şah ve İldeniz'e karşı koz olarak kullanmak istiyorlardı. Halifenin veziri İbn Hubeyre'ye durumu bildiren bir mektup yazdı ve Melik Mahmud adına hutbe okunmasını istedi. Bu arada da başta Rey valisi Emir İnanç, İzzeddin Satmaz b. Kaymaz ve Kazvin valisi Alp-Argun olmak üzere birtakım emirler de kendi aralarına anlaşarak Melik Mahmud'u tahta geçirmek istiyorlardı ve Zengi'ye mektup yazarak Melik Mahmud'u kendilerine yollamasını istediler⁷³. Atabeg Sungur, Melik Mahmud için gerekli hazırlıkları yaptı ve emrinde bin kadar atlı ile Melik Mahmud'u İsfahan'a gönderdi.

İsyancı emirlerin kendisi ve Sultan Arslan Şah aleyhine yürüttükleri bu ittifaktan haberdar olan İldeniz, kısa zamanda 40 bini aşan büyük bir ordu meydana getirdi. Bu arada da Zengi'ye mektup yazarak Sultan Arslan Şah adına hutbe okutmasını ve itaat etmesini istedi. Fakat bu isteği geri çevrildi⁷⁴. Bu arada halife de taraflar arasını iyice karıştırmak için uğraşmaktaydı. İldeniz'in tarafında olan Emirlerle yazdığı mektuplarla çeşitli vaatlerde bulunuyor onlardan desteklerini çekmesini istemekteydi. Savaş hazırlıkları tüm hızıyla devam ederken İldeniz ve beraberindeki Emirler, bir toplantı yaptılar ve asıl tehlikeni Melik Mahmud değil, Emir İnanç'ın olduğu ve asıl onun ortadan kaldırılması gerektiği sonucuna vardılar.

İldeniz, Sultan Arslan Şah ve kendilerine destek olan Emir Girdbâzu komutasındaki ordu isyancıların lideri konumundaki İnanç'ın üzerine doğru harekete geçtiler. Nihayet iki ordu Save yakınlarında Ağustos 1161 günü karşı karşıya geldi. Meydana gelen bu büyük savaşta hem sayıca üstün olan hem de İldeniz'in ustaca

⁷³ Merçil, Fars Atabegleri Salgurlular, s.38-39.

⁷⁴ Kayhan, Irak Selçukluları, s. 238.

yapmış olduğu taktikler neticesinde, Emir İnanç ve Melik Mahmud büyük bir yenilgi aldılar. Perişan bir vaziyette Rey'e oradan da Taberek kalesine kaçan Emir İnanç, her yıl belirli miktarda haraç vermeyi kabul etti ve aralarında barış yapıldı⁷⁵. Uzun zamandır Azerbaycan'da olmayışından faydalanmak isteyen Gürcüler'in sefer hazırlığında olduğunu haber alan İldeniz, Hemedan'dan ayrılarak Azerbaycan'a doğru hareket etti.

1.3.6. Emir İnanç'ın Harezm'e Kaçması

İsyan girişimlerinde başarısız olan ve Rey şehrinden de kaçarak, Mazenderan Şah'ına sığınan Emir İnanç'ın geri teslim edilmesini isteyen İldeniz ve Arslan Şah ilk olarak Rey şehrine girdiler. Bunun üzerine Emir İnanç ve Mazenderan Şah'ı bir elçi heyeti gönderdiler. Emir İnanç daha önceden yönetimini Arslan Şah'a verdiği Save ve Curpadigan şehirlerini geri istediğini bildirdi. Bunun üzerine oldukça sinirlenen İldeniz, elçiye sert bir şekilde cevap verdi ve hemen Emir İnanç ve Şah ile karşılaşmak istediğini belirtti. Böylece onlarla savaşacağını belli etmişti. 17 Mayıs 1166 günü İldeniz, Arslan Şah'ı ordugahta bırakarak büyük bir ordu ile Mazenderan üzerine yürüdü. Ordunun Mazenderan üzerine geldiğini haber alan Emir İnanç kendi adamlarıyla bir gece ansızın kaçarak Harezm'e gitti ve Harezm Şah İl-Arslan'a sığındı. Bunun üzerine İldeniz geri çekildi. İl-Arslan, İnanç'a yardım ederek emrine büyük bir ordu hazırlattı ve komutanlığını da Karluk emirlerinden Şemsu'l-Mülk b. Ayaz Bey'i getirdi⁷⁶. İnanç bu büyük ordu ile Rey şehrine girdi ve şehre hâkim olduktan sonra, Irak Selçukluları üzerine yürüdü. Arslan Şah ve beraberindeki Cihan Pehlivan, İnanç'a karşı koyamayacaklarını anlayınca Azerbaycan'a İldeniz'e haber göndererek yardım istediler. Bunun üzerine İldeniz, Azerbaycan'dan ayrılarak beş gün gibi kısa bir sürede onlara yetişti. Onunla savaşmayı göze alamayan İnanç ve müttefiki Harezm ordusu Rey'e doğru çekildiler. Emir İnanç daha sonra Rey'i bırakarak Zencan'a oradan da Curcan'a kaçtı⁷⁷.

⁷⁵Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.273; Yinanç M. H. "Arslanşah" mad. İ.A, I, s.612; Kayhan, Irak Selçukluları, s.257.

⁷⁶Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.80.

⁷⁷İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.282.

1.3.7. Emir İnanç'ın Tekrar İsyan Etmesi ve Öldürülmesi

Rey valisi Emir Ömer'in İldeniz'in emirlerini zamanında yerine getirmekte yavaş davranması ve yönetimdeki bazı hataları onun Arslan Şah ile arasının açılmasına sebep olmuştu. Arslan Şah ta onu çok geçmeden görevden azletmiş ve hapse attırmıştı. Emir İnanç Rey Emiri'nin yakalandığını duyunca eski şehrini tekrar geri alabilme ümidine kapıldı. Mazenderan hâkimi Alâeddin Hasan'dan yardım olarak Rey üzerine yürüdü. Sultan Arslan Şah İldeniz'e bir mektup yazarak durumu bildirdi ve Rey'de bulunan Emir İnanç'ı yakalaması için Emir Cihan Pehlivan'ı görevlendirmesini istedi. Bunun üzerine Cihan Pehlivan Rey'e hareket etti. Rey önlerinde başlayan savaşta ilk önceleri galip durumda olan Cihan Pehlivan, kumandanlarının ihmali yüzünden muhasarayı kaybetti ve kendisini Save'de bekleyen Sultan'ın yanına döndü⁷⁸. Mevsimin de kış olması sebebiyle Arslan Şah ve Emir Cihan Hemedan'a geri çekilmeye karar verdiler. Yolda birçok askerini ve hayvanlarını kaybetmelerine rağmen zorda olsa Hemedan'a ulaştılar. Emir İnanç onları Save'ye kadar takip ettiyse de Hemedan'a gitmeye cesaret edemedi ve oda Rey'e geri döndü. Bu sırada Azerbaycan'da buluna İldeniz, 1169 baharıyla birlikte Irak'a hareket etti ve yaza doğru Rey önlerine geldi. Arslan Şah'ta Hemedan dan hareket etti ve bu iki ordu Rey civarında birleşti. İnanç Bey şehrin surlarını daha önceden sağlamlaştırdıysa da daha fazla dayanamadı ve şehir düştü. İnanç'a itaat etmesi durumunda affedileceği söylendiyse de o bunu kabul etmedi ve Taberek kalesine kaçtı. Uzun süren bir kuşatmaya rağmen kale düşürülemedi. Bu arada İnanç'ta bir elçi göndererek barış yapmak istediğini bildirdi. Vezirle görüşen İldeniz çeşitli vaatlerle veziri kendi safına almayı başardı ve aynı gece İnanç'ı öldürttü. Böylece uzun zamandan beri saltanata karşı ayaklanan ve büyük isyanlar çıkaran Emir İnanç ortadan kaldırılmış oldu⁷⁹.

⁷⁸ Yinanç M. H. "Arslanşah" mad. İ.A, I, s.613.

⁷⁹ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, S.282; Kayhan, Irak Selçukluları, s.246.

1.4. Dış İlişkiler

1.4.1. Gürcüler İle Savaş

Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşah'ın vefatından sonra, Selçuklu Devletinin sarsılmasından istifade eden Gürcü Kralı II. David Gürcistan'ın tamamına yakını ele geçirmiş ve büyük bir ordu ile Şirvan'a kadar yayılmış idi. Dönemin Irak Selçuklu tahtında bulunan Sultan Mahmud, Şirva'a yardıma geldiği sırada, Gürcü ordusunun temelini oluşturan Kıpçak Türkleri karşılarında kendi soydaşlarını görünce savaşmak istemediler ve geri çekildiler⁸⁰. Kral David, Sultan Mesud'un vefatından sonra çok güçlenmişti. Bölgede ki nüfuzu her geçen gün artmakta idi. 20 Ağustos 1124 yılında Kral David, Arpaçay'ı başları mevkiinde iken, Ani şehrinin ileri gelenleri tarafından şehre davet edilmiş ve şehrin kendisine teslim edileceğini bildirmişlerdi. Bunun üzerine hemen harekete geçen Kral kısa bir süre içerisinde şehre geldi ve hiçbir direniş görmeden şehri teslim aldı. Bu olayı duyan Şeddadi veliahttı Emir Fadlun ordusu ile Horasan'dan dönüp Kars Emir'inin de yardımı ile Ani'yi kuşatmış ve 1126 yılında şehri teslim almıştı.

Atabey İldeniz'in Irak'taki uzun süreli meşguliyetinde ve Irak Selçuklularının içinde bulunduğu taht kavgalarından faydalanmak isteyen Gürcü Kralı III. Bagrat Doğu Anadolu'ya bir sefer düzenlemiş Kars ve civarındaki birçok kaleleri de yağmalamıştı. Daha sonra Ani üzerine yürüyen Kral, şehri savunan Şeddadi Hükümdarı II. Fadlun'a karşı içerde ayaklanma çıkarmış ve çok geçmeden şehri teslim almıştı. Şehirde çok büyük katliamlar yapmışlardı. Şeddadi hanedanına mensup olanları tutuklayıp Tiflis'e çekilirken buraya da 2 bin kadar seçme asker bırakmıştı. Ani'nin Gürcülerin eline geçmesi üzerine Anadolu Türk beylikleri kendi aralarında meydana getirdikleri bir ordu ile Ani'yi kuşattılarsa da Gürcü Kral'ının yardıma gelmesiyle Türkmen Beyleri büyük bir yenilgiye uğradı ve birçoğu esir düştü.

Bundan sonra bu akınlarını sıklaştıran Gürcü Kralı Bagrat, Azerbaycan'a girerek Duvin şehrini yağmaladı, yaklaşık 10 bin kadar insanı kılıçtan geçirmişlerdi. Birçok camii ve medreseyi de tahrip etmişler, esir aldıkları kadın ve çocuklara çok

⁸⁰Ibnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, X,s.486; Bedirhan, Yaşar, Selçuklular ve Kafkasya, Konya, Çizgi Yayınevi, 2000, s.220.

kötü muamele yapmışlardı. Yapılan bu zulüm karşısında Gürcü kadınlar bile tepki göstermişler esir kadın ve çocuklara yardım etmişlerdi⁸¹.

İntikam almak isteyen İldeniz, Gürcü Kral'ına bir mektup yazarak intikamını Tiflis'i alarak yerine getireceğini söyledi. Sayısı 60 bini geçen bir ordu ile birkaç gün Nahcivan'da bekledikten sonra Gürcistan üzerine yürümeye başladılar. Yolda Meraga Emiri Ak-Sungur'un oğlu da 10 bin atlı ile İldeniz'in ordusuna katıldı. Ordunun büyüklüğünden korkan Gürcü Kralı elçi göndererek barış talebinde bulundu. Kurulan askeri mecliste alınan karar üzerine geçen yılın intikamı mutlaka alınmalı diyen Emirler sefere devam edilmesi gerektiğini savundular. Böylece barış isteği geri çevrildi. İldeniz orduyu üç kısma ayırdı. Birinci kısım öncü birliğini oluşturmaktaydı. Gürcü kralı ile ordusunu ilk onlar karşılayacak idi. İkinci kısım ise Irak Selçuklularının askerleriydi. Bunlar, süvariler, piyadeler ve mızraklı guruplardan oluşuyordu. Üçüncü gurup ise, İldeniz'in kendi emrindeki daimi ordusunu oluşturan askerler idi. Bu askerler birçok savaşa katılmış ve tecrübeli askerlerden oluşmakta idi. Bizzat bu gurubu İldeniz kendisi komuta etmekte idi.

Oluşturulan bu büyük ordu ilk olarak Duvin şehri yakınlarındaki Merian şehri yağma edildi çok sayıda esir elde edildi. Buradan Aşnag kasabasına geçtiler ve bu kasabada tahrip edilerek çok sayıda Ermeni ve Gürcü esir edildi. Nihayet iki ordu çok geçmeden karşı karşıya geldi ve büyük bir savaş meydana geldi. Daha önceden orduyu kısımlara ayıran İldeniz, kendi komutasındaki özel birliğini savaş alanına sürünce, Gürcüler çok ağır bir yenilgi aldılar. Neredeyse Gürcü askerlerin tamamına yakını kılıçtan geçirildi.⁸² 13 Temmuz 1163 günü cereyan eden bu savaş sonunda, Gürcü kralı Bagrat, canını zor kurtarmış ve şahsi eşyaları da dâhil hazinesinin büyük bir bölümünü bırakarak kaçmak zorunda kalmıştı.⁸³ Bu zaferin duyulmasıyla Türk ve İslam dünyasında büyük sevinçler yaşandı ve birçok şenlikler tertiplendi. Fakirler için yüzlerce kurbanlar kesildi. İldeniz buradan sonra Ani şehrini kuşatmış ve çok geçmeden şehir düştü ve Gürcüler buradan kaçtılar. İldeniz bir müddet burada kalarak şehri düzene soktu ve imar etti. Bu faaliyetler yılsonuna kadar devam etti ve İldeniz, şehri eski sahipleri olan Şeddadiler'den Emir Şahinşah'a teslim etti ve şehirden ayrıldı.

⁸¹ Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, s.238.

⁸² Kırzioğlu, M. Fahreddin, Ani Şehri Tarihi, Ankara, 1978, s.79.

⁸³ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.234.

1.4.2. Bâtıniler ile Mücadele

Sultan Arslan Şah ve İldeniz'in Kuzeyde Gürcüler ile mücadelesini fırsat bilen Bâtıniler⁸⁴, Kazvin yakınlarında bazı büyük kaleler inşa ettiler. Arslan Şah ile İldeniz beraber Hemedan'a gelmişti. Bu sırada Kazvin'den gelen bir kişinin, Bâtınilerin büyük kaleler kurduklarını ve halkı gece gündüz demeden rahatsız ettiklerini söyleyerek şikâyetinde bulundu. Dönemin din âlimleri de Batıniler ile mücadele etmenin büyük cihat olduğunu, onların dinden çıkmış kâfir olduklarını söylemekteydiler. 1164 yılında Arslan Şah ve İldeniz Kazvin halkının şikâyetlerinin artması sonucu, Batınileri mağlup etmek ve kalelerini almak için buraya sefer düzenlediler. Dört aydan fazla süren kuşatma sonucu İldeniz ve Arslan Şah sonunda galip geldi ve kaleleri zapt ettiler. Buraya bir kumandan tayin ederek bölgeden ayrılarak Hemedan'a geri geldiler⁸⁵.

Kazanılan bu zaferden sonra Atabey İldeniz ve Arslan Şah'ın adı ve şanı diğer memleketlerde yükseltilmiş idi. Fars Atabey'i Zengi bir mektup yazarak, Arslan Şah ve İldeniz'in huzuruna gelmek istediğini bildiriyordu. Temmuz 1165 yılında Hemedan'a gelen Zengi'yi Emirler büyük bir merasimle karşıladılar. İldeniz ayağını öpmek isteyen Zengi'ye mani olarak onu kucakladı ve Sultan'a takti etti. Sultan kendisine ve Emirlerine çeşitli hediyeler ile birlikte bir kılıç hediye etti. Zengi yaklaşık olarak bir hafta burada kaldı ve kendisine büyük bir ilgi gösterildi. Huzurdan ayrılırken Sultan kendisine hil'at giydirdi ve tekrar Fars bölgesinin yönetimini ona bıraktı. Bu suretle Salgurlu hanedanı resmen Irak Selçuklu Devleti'ne tabi olmuş oluyordu⁸⁶.

1.4.3. Harzemşahlarla Mücadele

Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra meydana gelen otorite boşluğunu doldurmak için büyük bir çaba sarf eden Harzemşahlar Devleti⁸⁷ hükümdarı İl-Arslan bu emeline ulaşabilmek için bir yandan dağınık halde bulunan Türkmen guruplar ve Türkmen Beyleri ile uğraşırken, diğer yandan İldeniz'e karşı üstünlük

⁸⁴Bâtıniler hak. bkz. Cuveyni, Tarih-i Cihan Guşa, Trk. tr. Öztürk Mürsel, Ankara, 1988,

⁸⁵ Cuveyni, Tarih-i Cihangüşa, II, s.33.

⁸⁶Merçil, Fars Atabegleri Salgurlular, s. 45.

⁸⁷ Harzemşahlar için bkz. Kafesoğlu, İbrahim, Harzemşahlar Devleti, Ankara, 2000(4. Baskı).

mücadelesi vermeye çalışmakta idi. Özellikle Rey Emir'i İnanç Bey'in tüm isyan girişimlerine destek olmuş, İldeniz'in Irak Selçukluları üzerindeki nüfuzunu kırmaya çalışmıştı.

İl-Arslan'ın en büyük hedefi ise Horasan bölgesini merkezi olan Nişabur'u ele geçirmektir. Bu durumu haber alan Nişabur valisi Muayyed Ayaba 1167 yılında Hemedan da bulunan İldeniz'e bir elçi göndererek durumu bildirdi. Bunun üzerine İldeniz, Rey'e geçti ve İl-Arslan'a bir mektup yazarak bu toprakların Irak Selçuklularına ait olduğunu ve yapılacak olan herhangi bir saldırının Saltanat makamına yapılmış sayılacağı konusunda savaş sebebi sayılacağını bildirdi. Fakat bu uyarı mektubunu alan İl-Arslan hazırlıklarını tamamladı ve şehri iki ay boyunca kuşattı⁸⁸. Zor durumda kalan Nişapur valisi, İl-Arslan'a elçi göndererek teslim olacağını ve de adına hutbe okutacağını kabul etti. Böylece Nişabur'da Haziran 1167 yılında hutbe Taceddin ve'd-dünya Melik ü't-Türk ve'l-Acem İl-Arslan adına okunmaya başlanmıştı⁸⁹. İki taraf arasında barış yapıldığını haber alan İldeniz ise seferden vazgeçerek Hemedan'a geri döndü.

1.4.4. II. Gürcistan Seferi

1169 yılında İldeniz tekrar Rey'i ele geçirdi ve oğlu Muhammed Cihan Pehlivan'ı şehrin valisi tayin etti. Fakat Gürcü Kralı III. Bagrat, İldeniz'in bu meşguliyetlerinden ve Azerbaycan'da olmayışından istifade ederek Müslümanların oturduğu şehir ve kalelere tekrardan saldırılar düzenlemeye başladı. 1170 senesinde Atabeg İldeniz, Sultan Arslan Şah ve İldeniz'in oğulları Cihan Pehlivan ile Kızıl Arslan hep beraber İsfahan'a geldiler. Sonra İldeniz ve oğulları Azerbaycan'a hareket ettiler. Sultan Arslan Şah ise, kışı burada geçirdi ve oradan Hemedan'a vardı.

Bu arada saldırılarını gittikçe arttıran Gürcüler büyük bir ordu ile 1174 yılında tekrar Ani'yi kuşattılar. Şehir bu güçlü ve kalabalık ordu karşısında daha fazla dayanamadı ve teslim oldu. Şehir Gürcüler tarafından büyük bir yağma ve kıyıma uğradı. Şehrin hâkimi Şeddadi ailesinden Emir Şahin Şah esir edilerek Tiflis'e götürüldü⁹⁰. Böylelikle 10 yıl sonra Ani tekrar Gürcülerin egemenliği altına girdi.

⁸⁸ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.53.

⁸⁹ Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.78-79.

⁹⁰ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.262.

Bunun üzerine ilk etapta hemen harekete geçen İldeniz, Gürcüler karşısında yenilgiye uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bu arada İldeniz'in zevcesi, aynı zamanda Arslan Şah'ın annesi olan Münine Hatun, Azerbaycan'dan Hemedan'a gelmiş ve Gürcülerin Müslümanlara yaptıklarını anlatarak, İldeniz'e yardım etmesini istedi. İldeniz yapacağı bu büyük sefer için ayrıca Anadolu Türk Beylerine elçiler göndererek orduları ile beraber yardıma gelmelerini istedi.

Ordusu ile birlikte Nahcivan'a gelen Sultan Arslan, İldeniz ve oğullarının ordusuyla birleşti. Burada çok kötü bir şekilde hastalanan Sultan Arslan Şah'ın iyileşmesi için üç gün kadar beklendi fakat iyileşemeyince, o ve annesi burada kalarak, Duvin'e geçtiler. Anadolu Türk Beylerinden, Ahlat Şah II. Sökmen, Diyarbakır Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed b. Kara Arslan ve Beğdili Türkmenlerinden oluşan büyük bir ordu da Nahcivan'a geldi ve İldeniz'e katıldı. Buradan hareketle Gürcistan'a girip Lori ve Domanis'i geçerek Ahilkelek ve Tiryalis arasında bulunan Akşehir'e geldiler ve buraya saldırarak etraftaki birçok köy ve mezrayı tahrip ettiler. Bu kadar büyük bir ordunun karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Gürcü kralı ise, Türklerin bölgeden çekilmelerine kadar sık ormanlarla kaplı bölgelere kaçtı. Karşılarında savaştıkları bir ordu bulamayan İldeniz ve beraberindeki birlikler geri çekildiler ve Nahcivan'a geldiler. Burada onları bekleyen Arslan Şah, savaşa katılan Türk Beylerine Hil'atler giydirip çeşitli hediyelerle onurlandırdı. Burada iki ay kadar bekledikten sonra Sultan Arslan Şah Tebriz'e doğru hareket etti⁹¹.

1.5. Atabeg İldeniz'in Vefatı ve Irak Selçukluları Üzerindeki Etkisi

Son Gürcistan seferinden sonra Hemedan'a dönerken yolda vefat eden Münine Hatun'un ölümünden birkaç ay sonra Şemseddin İldeniz'de, veba salgını yüzünden 1173 yılında Nahcivan da vefat etti. Bazı kaynaklar 1174 yılına kadar yaşamış olduğunu belirtse de sağlam kaynaklar 1173'te vefat ettiğini bildirir⁹². Büyük bir cenaze töreni tertip edildi ve karısı ile birlikte, daha önceden kendisi tarafından yaptırılmış olan büyük medresede toprağa verildiler.

⁹¹ Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, s.240; Kaymaz, Irak Selçukluları, s.263.

⁹² Bala, Mirza, "İldeniz" mad. İ.A. XI. s.964; Ziya Bünyadov'un tespitine göre ise, İldeniz 16.11.1175 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.56.

Sultan Mesud'un son zamanlarından itibaren, Irak Selçukluları yönetiminde gittikçe güç sahibi olan İldeniz, bu hükümdarın vefatından sonra oluşan iç çekişmelerden daha da güçlenerek çıkmıştı. Sultan Muhammed'in istikrarlı ve otoriter yönetimi zamanında ona itaat etmiş gibi görünse de her zaman onun güçsüz anını kollamıştı. Aynı şekilde Sultan Muhammed'in de en çok çekindiği emir yine İldeniz idi. Onun ölümü ve Sultan Süleyman Şah'ın göstermelik saltanatı, İldeniz'in üvey oğlu Arslan Şah'ı tahta geçirebilmesi için gerekli ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştı. Kısa süre sonrada Arslan Şah'ı tahta geçirdi kendini de Atabey olarak kabul ettirdi ve Devletin yönetimini eline aldı. Saltanatı boyunca Üvey oğlu Arslan Şah'ı her zaman ikinci planda tuttu ve devlet ile ilgili kararları daima kendi başına aldı. Sivil memuriyetliklerin atamalarını, her çeşit ikta tevcihlerini bizzat kendi istediği gibi düzenliyordu.

Ayrıca İldeniz, Arslan Şah'ın özel hayatına kadar karışmakta ve kendi istediği gibi yaşamasına izin vermektedir. Gereksiz harcamalarında onu sert bir şekilde uyarır, hazineye fazla yük olmasını önlerdi.

İldeniz, devletin yönetimini tamamen eline almakla kalmamış, çökmekte olan Irak Selçuklu devletini sağlam temeller üzerine oturtmuş, içten ve dıştan gelen bütün saldırılara karşı korumuştur. Özellikle Sultan Sancar'ın Oğuzlar karşısında aldığı başarısız sonuçlar neticesinde baş gösteren otorite boşluğundan faydalanmak isteyerek bölgeye hâkim olmaya çalışan Harzemşahlar'a karşı sonuna kadar direnmişti. Azerbaycan ve bölge Türk ve Müslüman ahali için en büyük tehlikeyi oluşturan Gürcülerle çok çetin mücadeleler vermiş ve onları geri püskürtmeyi başarmıştı. Her defasında devleti içerden çökertmeye çalışan ve birtakım emirleri isyana teşvik eden Abbasi Halifesine karşı her zaman direnmiş ve başlatmış oldukları isyanları bastırmayı bilmiştir. Bütün bu başarılı işlere imzasını atan başarılı devlet adamı İldeniz nihayet yakalandığı veba hastalığı yüzünden 1173 yılında vefat etti ve tarih sahnesinden çekildi⁹³.

⁹³ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.312; Kayhan, Irak Selçukluları, s.270; Bala Mirza, "İldeniz" mad. İ.A. XI. s.964

II. BÖLÜM

ATABEG MUHAMMED CİHAN PEHLİVAN

2.1. Atabeg Olması ve İlk Dönemleri

İldeniz'in ölüm haberi geldiği zaman Cihan Pehlivan ve Sultan Arslan Şah ile beraber Hemedan da idiler. Cihan Pehlivan hemen babasının yerine geçerek onun mallarının ve askerlerinin başına geçti ve kendisini sultanın atabegi olarak ilan etti. Babasının yolundan giderek, devletin idaresini eline aldı ve bütün insiyatifi elinde topladı. Burada fazla kalmayarak babasının asıl mirası olan Azerbaycan'da otoriteyi sağlamak için oraya gitti. Cihan Pehlivan kendisini atabeg ilan ettikten sonra, bu durumdan korkan bazı emirler, Arslan Şahı kıskırtmaya çalışmışlardı. Sultana Azerbaycan'ı alması ve buraya güvenilir bir vali tayin etmesi halinde saltanatının daha sağlam temellere oturacağını söylemekteydiler. Bu fikri benimseyen Arslan Şah büyük bir ordu hazırladı ve Azerbaycan üzerine sefere çıktı. Ordusu ile birlikte Zencan'a geldiği zaman var olan hastalığı daha da arttı ve oldukça zayıf düştü. Bu durum karşısında seferden vazgeçerek Hemedan'a geri dönmek zorunda kaldı⁹⁴.

Arslan Şah hastalığının tam olarak geçmesi için kendisi için daha güvenilir kabul ettiği kayınpederi Seyyid Fahreddin Ala'ud- Devlenin yanına gitti. Fakat burada çok fazla kalamadı ve Cihan Pehlivan'ın isteği doğrultusunda kayınpederi tarafından zehirlenerek öldürüldü. Sultanın ölüm haberini Nahcivan'da alan Cihan Pehlivan yanında bulunan 7 yaşındaki Melik Tuğrul'u tahta çıkardı ve kendisini atabeg olarak ilan etti. Ayrıca Cihan Pehlivan çevrede bulunan Türk beylerine, emirlere elçiler gönderdi ve Tuğrul'un saltanatını kabul etmelerini, adına hutbe okunmasını sağladı. Ayrıca Saltuklular'a, Musul ve ona tabii olan yerlere,

⁹⁴ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.245; Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.58; Sümer, Faruk, "Pehlivan" mad. İ.A. IX, s.545

Salgurluların elinde bulunan Fars ve Huzuristan'da da Tuğrul adına hutbe okunmasını sağlamıştı⁹⁵.

2.2. İç İsyanlar

2.2.1. Melik Muhammed'in İsyanı ve Cihan Pehlivan'ın İsyanı Bastırması

Arslanşah'ın ölümünden sonra, Huzuristan hâkimi Şemle'nin oğlu Atabeg Şerefeddin Emiran, yanında bulunan Melik Muhammed'e tahtı ele geçirmesi için kendisiyle birlikte harekete geçmeyi teklif etti. Bu teklif karşısında oldukça temkinli davranan Muhammed, Cihan Pehlivan'ın emrinde çok sayıda asker olduğunu ve tek başına ona karşı başarısız olacağını söyledi. Şerefeddin'in ilk olarak İsfahan'a saldırması halinde diğer bazı emirlerin de ona katılacağını ve bu sayede büyük bir isyan çıkartabileceklerini söyledi. Bu şartları kabul eden Şerefeddin Emiran ordusu ile birlikte İsfahan'a saldırdı ve şehri ele geçirdi. Şehrin valisi Emir Kafşud b. Kaymaz el-Harami de hiçbir direniş göstermeden şehri teslim etmişti. Bununla da kalmayarak, Melik Muhammed'in tarafına geçti.⁹⁶

Bu olay karşısında diğer emirlerinde isyancılara katılmasından korkan Cihan Pehlivan, büyük bir ordu ile hiç vakit kaybetmeden Hemedan'an İsfahan'a geldi. İsfahan önlerinde yapılan savaşta Atabeg Cihan büyük bir başarı kazandı. Melik Muhammed son anda kaçarak canını zor kurtardı. Beraberinde az sayıdaki askerler ile birlikte Huzuristan'a gitti. Fakat burada hiç ummadığı bir şey yaşadı ve kendisini isyana teşvik eden Şerefeddin Emiran, Cihan Pehlivan'ın gücünden korktu ve onu şehre almadı. İhanete uğrayan Melik Muhammed, burada fazla kalmadı ve Vasıt tarafına yöneldi. Arkasından gelen Cihan Pehlivan'a elçi göndererek pişmanlığını dile getirdiyse de Cihan Pehlivan takibinden vazgeçmedi. Çaresiz kalan Melik Muhammed, halifenin kendisine yardım edebileceği düşüncesiyle Bağdat'a hareket etti. Bağdat yakınlarında halifeye bir elçi gönderdi ve durumu izah etti. Bunun bir tuzak olduğunu düşünen halife onu şehre sokmadığı gibi üstüne bir kuvvet gönderdi. Buradan da son anda kurtulan Muhammed, Şiraz'a Atabeg Zengi'nin yanına sığındı. Cihan Pehlivan Zengi'ye bir mektup yazarak, Melik Muhammed'i kendisine teslim

⁹⁵ Sümer, "Pehlivan" mad. İ.A. IX, s.547.

⁹⁶ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.59.

etmesini aksi durumda bunu savaş sebebi sayacağını belirtti. Bu tehditlerden korkan Zengi, Melik Muhammed'i yakaladı ve Cihan Pehlivan'a teslim etti. Sercihan kalesine hapsedilen Melik Muhammed ömrünün sonuna kadar burada kaldı. Böylelikle Cihan Pehlivan kendinin ve Sultan Tuğrul'un saltanatını tehlikeye atabilecek büyük bir tehlikeyi sonlandırmış oldu⁹⁷.

2.2.2. Ahmedilerin İsyanı

Ahmediler'den Arslanaba b. Aksungur, Meraga şehrinin hâkimi idi. 1175 yılında öldü. Yerine vasiyeti üzerine Felekeddin b. Aksungur geçmiş idi. Felekeddin, Cihan Pehlivan'a karşı isyan etmiş ve Meraga şehrinde kendi bağımsızlığını ilan etmişti. Bu durum karşısında diğer beylerinde isyanlarını önlemek hem de Meraga şehrini tekrar geri almak için Cihan Pehlivan ve kardeşi Kızıl Arslan büyük bir ordu ile Meraga üzerine yürüdü. İlk olarak Rüyündiz kalesini kuşattılar. Fakat çok iyi savunulan bu kaleyi ele geçiremediler ve kuşatma sona erdi. Cihan Pehlivan bu defa da Meraga şehrine yöneldi, kardeşi Kızıl Arslan da Tebriz'i kuşatmak için Tebriz'e doğru yola çıktı.

Atabeg Cihan Pehlivan, Meraga halkı ile savaşırken bazı askerleri şehir halkı tarafından esir edildi. Meraga kadısı esir askerlere iyi davrandı ve onlara hi'at giydirek serbest bıraktı. Bu hareketi Cihan Pehlivan tarafında hoş karşılandı ve kuşatma sona erdirildi. Bunun sonunda da Kadı Sadreddin Efendinin barış isteğini geri çevirmedi. Yapılan anlaşma gereğince Tebriz şehri Cihan Pehlivan'ın kardeşi Kızıl Arslan'a bırakıldı⁹⁸.

2.2.3. Melik Mahmut İsyanı ve Irak'a Yürümesi

Huzuristan'da Şemle'nin oğlu Atabeg Şerefeddin Emiran'ın yanında bulunan diğer Selçuklu meliki Mahmud, Arslanşah'ın ölümünden sonra oda saltanatta hak iddia etti ve beraberindeki çok sayıda Türkmen ile beraber Irak üzerine yürüdü. Bağdat'a yaklaştığı zaman halifeye bir elçi gönderdi. Amacı halifenin de desteğini alarak Bağdat'ta adına hutbe okunmasını sağlamaktı. Halifenin kendisine gereken

⁹⁷ Kayhan, Irak Selçukluları, s.279.

⁹⁸ Merçil, Erdoğan, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi, "İldenizliler", VIII, s.90.

ilgiyi göstermemesine sinirlenen Mahmud, Bendenicin şehrine saldırdı ve burayı yağmaladı. Bunun üzerine halifenin veziri A'dudeddin, harekete geçti ve Melik Mahmud ile beraberindeki emirlerin üzerine yürüdü. 1177 tarihinde taraflar arasında bazı ufak çatışmalar yaşandıysa da Mahmud geri çekilmek zorunda kaldı. Halife ordusu da geri çekildi. Bu durumu hoş karşılamayan halife yeni bir ordu hazırlattı ve Şukur el-Hadim komutasında bölgeye sevk etti. Mahmud ve askerlerinin bölgeden tam olarak uzaklaşınca kadar beklediler ve daha sonra geri Bağdat'a döndüler⁹⁹.

2.3. Dış İlişkiler

2.3.1. Eyyubiler ile Mücadeleler

2.3.1.1. Selahaddin Eyyubi'nin Musul'u Kuşatması

Nureddin Mahmud'dan sonra Haçlılarla mücadelede yerini alan Selahaddin Eyyubi¹⁰⁰, genişleme siyaseti izleyerek kısa bir süre içinde hâkimiyetini Doğu Anadolu'ya kadar ilerletmişti. 1182 yılında Mısır'dan çıkan Salahaddin, ilk olarak Şam'a geldi. Buradan sonra Harran'ı, Kalonkus'u ve Maksin şehirlerini aldı.

Buraları ele geçiren Salahaddin Musul'a hareket etti ve şehri her taraftan kuşattı. Bunun üzerine Musul Emir'i İzzeddin Mesud, halifeye müracaat ederek Selahaddin nezlinde şefaatte bulunmasını rica etti. Halife de Selahaddin'e bir elçi göndererek kuşatmadan vazgeçmesini istedi. Bu arada şehrin savunmasına yardıma Atabeg Cihan Pehlivan'da gelmişti. Oda Selahaddin'e bir elçi heyeti göndermiş ve kuşatmadan vazgeçmesini istemişti. Bu istekler doğrultusunda Selahaddin ordusunun masraflarını altın olarak veya buna karşılık Haleb'i kendisine verilirse barışa razı olacağını duyurdu. Bu istek karşısında kendilerinde altın olmadığını, Haleb'in ise kendi Emir'i olduğunu ve kendilerine ait olmayan bir yeri ona veremeyeceklerini iletiler¹⁰¹. Oldukça büyük kale ve surlara sahip Musul'u alamayacağını anlayan Salahaddin, ordusunu buradan alarak Sincar'a doğru hareket etti. Böylelikle, Selahaddin'in Musul kuşatması başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

⁹⁹ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.352.

¹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, Ramazan, Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, İstanbul, 1983.

¹⁰¹ Abu'l Farac Tarihi, c.II, s.429-30.

2.3.1.2. Selahaddin'e Karşı Suriye ve Anadolu'da Mücadeleler

Musul'u ele geçiremeyen Selahattin ordusu ile birlikte Sincar'a giderek buraya karşı harp açtı ve Kutbüddin Mevdud'un oğlu Şerefeddin'den burasını aldı. Buradan tekrar hareketle Dara'ya karşı saldırıya geçti. Dara hâkimi Şemsüddin Bihram, kendisine karşı itaatini bildirdi ve şehrin anahtarını ona bıraktı. Selahaddin'de ona karşı iyi davrandı ve şehrin yönetimini ona bıraktı¹⁰². ordusunun da büyük bir kısmını Ramazan Ayı olması ve mevsiminde kış olması sebebiyle büyük bir kısmını evlerine gönderdi. Selahaddin'in giderek güçlenmesinden korkan Anadolu'da hüküm süren Ahlât hakimi Zahirreddin II. Sökmen, Musul Hakimi İzzeddin Mesud, Mardin Hakimi Kutbeddin İlgazi ve Bitlis, Erzen Hakimi Zahirreddin Devletşah kendi aralarında ittifak yaptılar. Bu anlaşmayı duyan Selahaddin hemen askerlerinin toplanması için Hama, Emesa ve Bet Nahrin'e haber gönderdi ve bir hafta gibi kısa bir sürede ordusunu tekrar topladı. Kış ayının geçmesi ile birlikte ilk olarak Amid şehrine saldırdı ve burayı ele geçirdi. Şehri ve ele geçirdiği her şeyi Kara Arslan oğlu Nureddin'e teslim etti. Bu gelişmelerden oldukça korkan Musul Hâkimi İzzeddin Mesud, Selahaddin'e elçiler göndererek sulh etmek istediysede bir sonuç alınamadı¹⁰³.

Bu arada Cihan Pehlivan'ın ricası üzerine 1183 yılında yakalayıp hapsediği Mucahideddin Kaymaz'ı serbest bıraktı ve elçi olarak Cihan Pehlivan'a göndererek, Selahaddin ile olan mücadelelerinde askeri yardım istedi. Cihan Pehlivan, kardeşi Kızıl Arslan'ı yaklaşık 3 bin kişilik bir süvari birliği ile birlikte Selahaddin'e tabi olan Erbil üzerine gönderdi. Erbil hâkimi Zeyneddin Yusuf'un çağrısı üzerine Selahaddin Erbil üzerine hareket etti. Kızıl Arslan ve birlikleri disiplinden kopuk halde yağma işleri ile meşgul iken hazırlıksız yakalandılar ve yenilgiye uğrayıp geri çekildiler¹⁰⁴.

2.3.1.3. Selahaddin Eyyubi'nin Ahlât'ı Kuşatması

Ahlâthâkimi II. Sökmen'in Temmuz 1185 yılında vefat ettiği haberini alan Selahaddin, ikinci defe kuşattığı Musul saldırısından vazgeçerek Ahlât'a doğru yola

¹⁰² Abu'l Farac Tarihi, c.II, s.429-30.

¹⁰³ Abu'l Farac Tarihi, c.II, s.430; Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubiler, s.60.

¹⁰⁴ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.400; Şeşen, Selahaddin, Devrinde Eyyubiler, s.60.

çıktı. Bu sırada Ahlât'ın başında II. Sökmen'in azatlı kölesi Seyfettin Begtemur bulunmaktaydı. Aynı anda hem Selahaddin'e, hem de Atabeg Cihan Pehlivan'a şehre davet mektubu yazmıştı. İki büyük gücü karşı karşıya getirerek, bundan istifade edip şehre hâkim olmak istiyordu. Selahaddin halifeye bir mektup yazmış Doğu Anadolu ve Ahlât'ın başsız kaldığını belirtmiş ve bu seferi için geçerli bir sebep bulmuştu. Cihan Pehlivan'da daha önce kızını II. Sökmen ile evlendirmiş ve akrabalık kurarak Ahlât üzerinde hak iddia etmekteydi.

Selahaddin Eyyubi, hem zaman kazanmak hem de bir an evvel Ahlât'ahakim olmak için önden Amcasının oğlu Nasıreddin Şirkuh'u öncü kuvvet olarak gönderdi.

Fakat Cihan Pehlivan onlardan önce davranmış ve Ahlât önlerinde ordusu ile birlikte karargâh kurmuştu. İki ordu savaş hazırlıkları yapar iken Cihan Pehlivan, Selahaddin'e bir mektup yazdı ve Ahlât'ın kızına ait olduğunu belirterek boşuna kan dökülmesini istemediğini söyledi. Bunun üzerine elçisi aracılığı ile bir mektup yazan Selahaddin gerekli güvenceleri verdikten sonra Ahlât'tan çekilme kararı aldı. Böylelikle Ahlât'ın Eyyubiler'in eline geçmesi Cihan Pehlivan sayesinde önlenmiş oldu¹⁰⁵.

2.3.1.4. Ahlât'ın Selahaddin Eyyubi Tarafından Alınması

1185 yılında Selahaddin Eyyubi, Haleb'e gitti ve buradan Fırat'ı geçerek Edessa'yı, emir Zeyneddin oğlu Mutafaraddin'den aldı. Buradan hareketle Musul'a doğru yola çıktı. Musul'dan hiçbir zaman vazgeçmeyen Selahaddin 1185 yılının Kasım ayında üçüncü defa kuşattı. Erbil emiri Zeynüddin b. Ali Küçük ile kardeşi Harran emiri Muzaferiddin de Selahaddin'e yardıma gelmişlerdi. Musul emiri elçi gönderip barış teklifinde bulunduysa da Selahaddin kabul etmedi. Bu arada Atabeg Cihan Pehlivan'ın Halat'a saldırdığı haberi gelince, buraya belli sayıda bir asker bırakarak kendisi Halat'a gitti. Fakat Halat'a vardığı sırada Halat hâkiminin kendisini karşılamaya çıkmadığını görünce sinirlenmişti. Halat emiri Buhtamar ise, Cihan Pehlivan'a bir mektup yazarak şehre saldırmaları durumunda şehri Selahaddin'e

¹⁰⁵ Köymen M. A. "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", AÜFEFAD, 13, Erzurum, 1985, s.219; Şeşen, Selahaddin, Devrinde Eyyubiler, s.241.

teslim edeceğini ve böylelikle Selahaddin'e saldırmış olacaklarını ilettiler. Bunu göze almayan Cihan Pehlivan kuşatmayı sona erdirdi ve barış istemek zorunda kaldı¹⁰⁶.

Sağlanan barış üzerine Selahaddin tekrar Musul'a geldi ve kuşatmaya katıldı. Musul halkı kadınlarını Selahaddin'e göndererek sulh için yalvardılar. Bunlarla beraber olan Sincar emiri İmameddin ve Musul emiri İzzeddin bütün Şahrazur ülkesini ve şark ülkelerini Selahaddin'e verdiler. Musul ve diğer şehirlerde Selahaddin Eyyubi adına hutbe okumayı ve bastıkları paraların üzerinde ismini basmağı tahakkuk ettiler ve böylelikle sulh oldu. Selahaddin tarih sahnesine çıkması ile birlikte, Musul, Erbil, el-Cezire, Diyarbakır ve Artuklu şehirlerinde uzun bir süredir Irak Selçukluları adına okunan hutbeler kesilerek, bundan sonra Eyyubiler adına okunmaya başladı. Bu durum, Kuzey Suriye'den-Doğu Anadolu'ya kadar olan topraklarda Irak Selçuklu prestijinin sona ermesi anlamına gelmekteydi¹⁰⁷.

2.3.1.5. Selahaddin'in Irak Selçukluları Topraklarına Girmek İstemesi

Atabeg Cihan Pehlivan'a casusları, Selahaddin Eyyubi'nin Batıniler üzerine bir sefer çıkacağını fakat asıl hedefin Irak Selçuklular'ı olacağını bildirdiler. Bu sırada da Selahaddin ve ordusu Musul yakınlarına gelmişti. Cihan Pehlivan da emirlerine ve komutanlarına emir vererek hazır olmalarını istedi. Selahaddin bir elçi göndererek Bistan ve civarına konuşlanmış Batıniler'i mağlup etmek için Irak'tan geçiş izni istedi. Cihan Pehlivan elçiyi kabul etti ve getirdiği mektubu okudu. Çok sinirlenen Cihan Pehlivan Selahaddin'in asıl niyetinin Azerbaycan ve Irak toprakları olduğunu bildiğini söyledi ve derhal geri gitmelerini bildirdi. Ordusuna da Musul tarafına hareket emri verdi. Cihan Pehlivan'ın kararlı tutumu karşısında ve sağlığının da bozulması sebebiyle Selahaddin Eyyubi geri çekilmek zorunda kaldı¹⁰⁸.

2.3.2. Karatay Hükümdarı Kür-Han ile İlişkiler

Atabeg Cihan Pehlivan'ın şöhretini işiten Türkistan Karatay hükümdarı Kür-Han, Atabeg Cihan Pehlivan'ın durumunu tahkik etmek ve Azerbaycan'ın ticari, iktisadi durumunu öğrenmek için elçiler gönderdi. Kür-Han iki ülke arasında ticaret

¹⁰⁶ Abu'l Farac Tarihi, C.II, s.436.

¹⁰⁷ Merçil, "İldenizliler", D.G.B.İ.T. VIII, s.92; Kayhan, Irak Selçukluları, s.284.

¹⁰⁸ Şeşen, Selahaddin, Devrinde Eyyubiler, s.250.

yapmak istiyordu. Ancak Atabeg Cihan Pehlivan huzura gelecek olan elçilerin zenginliğini görerek bunları Kür-Han'a haber vereceklerini ve onunda bunlara aldanıp ülkesine saldırabileceği endişesi gütmekteydi. Gelen elçiler halkın haberi olmadan saraya alındılar ve onlara çok iyi davranıldı. Elçiler aralarından birisini seçip, Cihan Pehlivan'ın kendilerini çok iyi ağırladığını ve ekibin kalan kısmının en kısa zamanda geri döneceklerini bildirmek için seçtiler geri yolladılar. Aradan birkaç gün geçtikten sonra elçiler geri dönmek için Cihan Pehlivan'dan izin aldılar. Kendilerine Atabeg tarafından takti edilen çok sayıda ki hediyeler ile birlikte yola koyuldular. Fakat Cihan Pehlivan arkalarından asker göndererek öldürölmelerini istedi ve askerleri bu emri yerine getirdi. Böylelikle Kür-Han'ın Azerbaycan'ın zenginliklerini öğrenmesi engellemiş oluyordu. Beklide yapılacak olan ticari anlaşmalar neticesinde Azerbaycan çok daha büyük maddi kazançlar elde edebilecekken bu şekil bir uygulamaya gidilmişti.

Kür-Han bir süre Azerbaycan'dan dönecek olan elçi heyetini beklediyse de, elçilerin yolda eşkıyalar tarafından saldırıya uğradığını ve hayatlarını kaybettiğini düşünerek onları aramaktan vazgeçti¹⁰⁹.

2.3.3. Bağdat Halifesi ile İlişkiler

Cihan Pehlivan'ın istikrarlı idaresi ve Irak Selçuklu Devleti'ni tehlikeye atacak olaylardan uzak kalması, siyasetini Selçuklular'ın inkirazı için çaba sarf eden Bağdat halifeliği gerekli ortamı bulamamaktaydı. Güçlü Selçuklu karşısında dost görünmeye çalışmaktaydı. Aynı şekilde Cihan Pehlivan'da halife ile ilişkilerin iyi bir şekilde sürmesi için çalışmaktaydı.

1180 yılında vefat eden halife Mustedi Biemrillah'ın yerine geçen halife Nasir Lidinillah, bütün İslam ölkelerinden bi'at almak için elçiler gönderdi. Cihan Pehlivan ilk olarak halifeye bi'at etmedi. Gerekçe olarak da Selahaddin Eyyubi'ye kendisinden önce elçi gönderildiğini ilettili. Bunun üzerine Cihan Pehlivan'a elçi olarak gönderilen Şeyhu's Şuyuh Sadreddin Efendi, kaba sözlerle tehdit etti. Halifeye biat etmeyenin emirliğı de olmaz diyerek askerleri kışkırtmaya bile çalıştı. Cihan Pehlivan da ilişkilerin bozulmaması ve dostluk ortamının devam etmesi için

¹⁰⁹ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.430.

halifeye bi'at ettiğini açıkladı. Böylece Irak Selçuklu topraklarında Halife Nasir Lidinillah adına hutbe okunmaya başladı¹¹⁰.

2.3.4. Harzemşahlar İle İlişkiler

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgede oluşan otorite boşluğundan faydalanıp, Selçuklular'ın mirasına konmak isteyen Harzemşahlar, bölgedeki birçok Türkmen boyları ile mücadele içindeydi. Harzemşah Tekiş, devletini böyle bir siyasi ortamda ayakta tutmak ve daha sonra da bölgede büyük bir güç olmak için oldukça büyük mücadeleler vermişti¹¹¹.

Maveraünnehir ve Horasan bölgelerini itaat altına alamayan Tekiş, daha fazla kendisini zor durumda bırakmamak için, ileri görüşlü ve büyük bir orduya sahip olan Cihan Pehlivan karşısında oldukça dostane ilişkiler içine girmiştir. Daha çok ortak düşmanları ile işbirliğine gitmişlerdi. Birbirlerine sürekli mektup yazarlar ve yaptıkları işler hakkında bilgi verirlerdi¹¹².

2.3.5. Gürcüler ile İlişkiler

Arslanşah'ın vefatından sonra tahta geçen çocuk yaştaki Tuğrul'un tahta geçmesi ve Cihan Pehlivan'ın Eyyubiler ile mücadelesini fırsat bilen Gürcüler, Azerbaycan ve Arran bölgesine saldırdılar. Fakat Cihan Pehlivan bu saldırılara hemen karşılık vererek Gürcüler üzerine akınlar yaptı. Güçlü ordu karşısında barış istemek zorunda kalan Gürcüler, Cihan Pehlivan'ın tüm şartlarını kabul etmek zorunda kaldılar ve tamamen kendi topraklarına çekildiler. Cihan Pehlivan'da Azerbaycan ve Arran'ın yönetimini kardeşi Kızıl Arslan'a bırakarak Hemedan'a geri döndü¹¹³.

Bu arada Gürcistan'da yaşanan bazı gelişmeler de, Cihan Pehlivan'ı rahatlatmıştı. Gürcü ordusunda görev alan Kıpçak asıllı komutanların çıkan iç karışıklıklardan yararlanarak yönetimi ele almasından sonra Azerbaycan üzerine

¹¹⁰ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.387.

¹¹¹ Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.108-110.

¹¹² Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.110.

¹¹³ Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, 241.

saldırıda bulunmadılar. Bu durum Irak Selçuklu Devletinin son zamanlarına kadar devam etti.

2.3.6. Salgurlular İle İlişkiler

Zengi'nin ölümünden sonra, beş oğlundan daha önce veliaht tayin edilmiş olan Tekle Salgurlu Atabeyliği'nin başına geçti. Azerbaycan Atabeyliği ve Salgurlu Atabeyliği'nin sürekli çekişme halinde olması ve Irak Selçuklu Devleti içindeki isyanları desteklemeleri Cihan Pehlivan tarafından unutmamıştı. Tekle'nin ilk yıllarında Şiraz'da bulunmamasını fırsat bilen Cihan Pehlivan 1179 yılında Şiraz'a girdi ve burayı yağmalayarak birçok kişiyi öldürdü. Atabeg Tekle, Şiraz'a döndükten sonra onun açtığı yaraları sarmak için gayret gösterdi. Bundan sonra da Cihan Pehlivan, Salgurlular üzerine akınlar düzenledi¹¹⁴.

2.4. Cihan Pehlivan'ın Ölümü ve Siyasi Kişiliği

Atabeg İldeniz'in vefatından sonra atabeg olarak yerine geçen Cihan Pehlivan, Arslanşah'ın ölümü üzerine yerine çocuk yaştaki Tuğrul'u Irak Selçuklu tahtına geçirmiş ve kendisini de atabeg olarak tayin etmişti. 10 yıl boyunca II. Tuğrul adına ülkeyi tek başına yönetti. Babası İldeniz tarafından kendisine bırakılan büyük bir mali servet, iyi yetişmiş devlet adamları ve güçlü ordusu sayesinde büyük başarılar kazanmıştı.

Cihan Pehlivan, atabeg olduktan sonra, kazandığı başarılar ve zaferler neticesinde Halife ve Sultan Tuğrul tarafından, "Padişah-ı İslam, Melik-i Muazzam, Atabeg-i Azam, Hakan-ı Acem, Şems al-Dünya Veddin, Nusret al-İslam Vel-Müslimin Ebu Cafer Muhammed b. İldeniz" gibi unvanlarla şereflendirilmişti¹¹⁵.

Ailesine ve çocuklarına karşı derin bir sevgi ve muhabbet besleyen Cihan Pehlivan, Rey hâkimi Emir İnanç'ın kızı İnanç Hatun ile evli idi. İnanç Hatun'dan İnanç Mahmud ve Emir-i Emiran Ömer adlarında iki oğlunun yanı sıra, bir Türk kadından olma ve kardeşi Kızıl Arslan'a evlatlık verdiği Ebubekir ile bir cariyeden olan Özbek adlı dört tane oğlu vardı. Ebubekir, Azerbaycan ve Arran'a vali olarak

¹¹⁴ Merçil, Fars Atabegleri Salgurlular, s.57.

¹¹⁵ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.387; Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.65.

tayin edilmiş ve amcası Kızıl Arslan'ın himayesi altında idi. İnanç Mahmud ve Emir-i Emiran Ömer ise, Rey, İsfahan ve Irak-ı Acem'in diğer bölgelerini valiliklerine tayin etmişti. Özbek ise, Hemedan da yanında kalmıştı. Kızlarını da, civar sultan ve emirler ile evlendirerek onların güçlü olmalarını istemişti.

Cihan Pehlivan, devlet içinde tam manası ile otorite sahibi olabilmek için, devletin önemli kademelerine, şehir ve bölge valiliklerine kendisine her konuda sadık adamlarını getirmişti. Böylelikle devlet içinde tam bir birlik sağlanmış, içte ve dışta birçok başarılar kazanılmıştı. Bu dönemde uygulanan siyaset, sosyal hayatta da kendisini göstermiş ve adaletin gerçek anlamda sağlanmasıyla birlikte memleket dâhilinde genel bir memnuniyetin oluşmasına sebep olmuştu.

Selahaddin Eyyubi ile cereyan eden mücadeleler Cihan Pehlivan'ı son derece rahatsız etmiş ve oldukça sıkıntılı bir duruma düşürmüştü. Yaşamış olduğu büyük stres ve moral bozukluğuna daha fazla dayanamamış ve 1186 Mart ayında kalp yetmezliğinden Taberek kalesinde vefat etmiştir¹¹⁶.

Cihan Pehlivan aynı zamanda sanata ve sanatçıya da büyük önem veren bir siyaset ve devlet adamıydı. Sarayında birçok şair ve edebiyatçıları muhafaza etmiş, Azerbaycan'ın kültür ve medeniyet alanında da gelişmesine katkıda bulunmuştur.

¹¹⁶ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.65; Merçil, "İldenizliler", D.G.B.İ.T. VIII, s.92.

III. BÖLÜM

KIZIL ARSLAN DÖNEMİ

3.1. Atabeg Olması ve İlk Dönemleri

Azerbaycan Atabeyliği ve Irak Selçuklu Devleti'nin hiç şüphesiz en karmaşık ve en çok taht mücadelelerini yaşandığı dönem, Kızıl Arslan ve Sultan Tuğrul dönemi olmuştur. Cihan Pehlivan'ın Taberek kalesinde vefatından sonra, devletin ileri gelen emirleri yaklaşık iki üç ay kadar onun ölümünü halktan gizlediler. Böylelikle Cihan Pehlivan'ın ölümüyle ortaya çıkabilecek birtakım iç karışıklıkların önüne geçmek istediler. Fakat bu durumu uzun süre sürdüremeyeceklerini anlayan emirler, aralarında Sultan Tuğrul ve Azerbaycan hâkimi olan Kızıl Arslan'a taraf olanlar olarak ikiye ayrılmışlardı. Başta Cihan Pehlivan'ın dul kalan eşi İnanç Hatun ile Vezir Hacı Aziz ve bazı emirler sultanın tarafını tutmuşlar ve Kızıl Arslan'ın Hemedan'a gelmesine karşı çıkmışlardı. Devletin ileri gelen emirlerinden olan Emi-i Bar, Hafız Nureddin Kur'an Han ve Nureddin Kara gibi emirlerde Kızıl Arslan'ın Hemedan'a gelerek devleti düzene sokması taraftarıydılar. Sultan Tuğrul ise, atabeylerin baskısında bıkmış ve Kızıl Arslan'ın atabeg olmasını istemiyordu. Fakat bu durumun devlet içinde bölünmelere sebebiyet verebileceğini ve çıkan olaylar neticesinde emirleri Kızıl Arslan'ı destekleyeceklerini düşünen Sultan Tuğrul 1186 senesinde meşhur emirlerinden Emir Şerefeddin Alp-Argun'u atabeyliğe mahsus giyim ve tac ile Azerbaycan'a göndererek Kızıl Arslan'ın Atabegliğini kabul etti ve onu Hemedan'a davet etti¹¹⁷.

Atabeg Kızıl Arslan Sultan Tuğrul'un gönderdiklerini kabul etti ve büyük bir ordu ile Hemedan'a Sultan'ın huzuruna çıkarak Atabeglik menşurunu aldı. Bu sırada Sultan'ın yakın adamları Atabeg Kızıl Arslan'ı öldürmenin planlarını yapmaktaydılar. Kızıl Arslan huzurda iken, Sultan'ın emirlerinden Emir Karagöz

¹¹⁷ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.70.

kılıcını çekerek Atabeg Kızıl Arslan'ın üzerine yürüdü. Son anda kendisini kenara atan Kızıl Arslan kurtuldu. Yakın adamları Karagöz'ü yakaladılar ve Kızıl Arslan'ın emriyle gözlerine mil çekilerek kör edildi. Bu olay yüzünden Sultan Tuğrul ve Atabeg Kızıl Arslan'ın ilk görüşmeleri iyi başlamamış ve araları açılmıştı. Kızıl Arslan ilk iş olarak Irak Selçuklu emirlerinin bazıları para ve çeşitli hediyeler ile kendi yanına çekmek oldu. Bazı emirleri de hapsederek Sultan'ı zor bir duruma soktu. Gittikçe güçlenen Kızıl Arslan kardeşi Cihan Pehlivan'ın yaptığı gibi Sultan Tuğrul'u bir tarafa iterek, tek başına devleti idare etmeye başladı¹¹⁸.

3.2.Kızıl Arslan'a Karşı İsyan Girişimleri

Kızıl Arslan'ın hâkimiyetine ilk tepki gösteren Cihan Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun oldu. Devletin tüm yönetiminin Kızıl Arslan ve aynı zaman da yeğeni olan üvey oğlu Ebubekr'in denetimi altına girmesi ve kendi oğulları İnanç Mahmud ve Emir-i Emiran Ömer'in Sultan Tuğrul gibi bir kenara itilmelerinden oldukça rahatsızdı. Ayrıca kendiside Sultan Tuğrul ile evlenmek istiyordu.

Kendi oğullarını devletin önemli mevkilerine getirmek isteyen İnanç Hatun özellikle Ömer'in ordu komutanı olmasını istemekteydi. Bunun için harekete geçen İnanç Hatun, Hemedan'da bulunan, kocasının en yakın adamları güçlü emirlerden Cemaleddin Ayaba ile Seyfeddin Rus'a haber göndererek onlara çok miktarda parası olduğunu, Kızıl Arslan'a karşı isyan ederlerse onlara her türlü yardımı yapacağını bildirdi. Bu fikre sıcak bakan emirler, yanlarına İnanç Hatun'u ve çocuklarını da alarak Hemedan'dan ayrılarak Rey'e gittiler ve burada büyük bir isyan başlattılar¹¹⁹.

Büyük bir ordu hazırlayan Kızıl Arslan, yanına Sultan Tuğrul'u da alarak Rey üzerine yürüdü. Onun geldiğini duyan isyancı emirler, savaşmayı göze alamadılar ve buradan kaçarak Damgan ve Mazenderan civarlarına çekildiler. Rey yakınlarında Dulap şehrinde karargâh kuran Kızıl Arslan'ı İnanç Hatun ve oğulları karşıladı. Bu isyan'ın arkasında İnanç Hatun'un olduğunu düşünen Kızıl Arslan kaçan emirleri takipten vazgeçti ve burada kaldı. Bu arada Sultan Tuğrul'un isyancılara katılabileceği düşüncesiyle onun çok iyi bir şekilde muhafaza edilmesini emretti¹²⁰.

¹¹⁸ Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", s.221.

¹¹⁹ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.70.

¹²⁰ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.412.

Sultan'ın ise ayağında şiddetli bir ağrısı vardı ve muhafızlar onun bu şekilde kaçamayacağını düşünüyorlardı. 1187 Temmuz ayının bir gecesinde yine ayağını bahane ederek tabiileri çağırdı. Kendi adamları olan tabiiler sayesinde buradan çok rahat bir şekilde kaçtı ve kendisini bekleyen isyancı emirler Ay-Aba ve Emir Rus'un yanına vardı. Mazenderan hâkimi Husamüd Devle Erdeşir'in misafiri oldu. Fakat beklediği ilgi ve alakayı bulamayan Sultan Tuğrul, burada fazla kalmadı ve buradan hemen ayrıldı. Giderken de Damgan ve Girdkuh civarındaki Bâtınilerin üzerine saldırılarda bulundu ve Rey'e ulaştı. Burada kendisine Ebher hâkimi Bahaeddin Şerefu'd Devle, Zencan Hâkimi Kafşud Oğulları ve Meraga hâkimi Alaeddin Körpe Arslan'ın katılması ile büyük bir güç kazandı.

Birçok Emir'in kendisine sırt çevirmesiyle zor durumda kalan Kızıl Arslan mevsiminde kış olmasından dolayı kendisi için en güvenli yer olan Tebriz'e çekildi. Sultan Tuğrul ise beraberindeki emirler ile payitahtı olan Hemedan'a geldiler ve kışı burada geçirdiler. Bu arada Sultan Tuğrul serbest bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamı ve ilk iş olarak da sivil idarenin başı olan vezirlik makamına Azizeddin İbnu'r-Rida'yı getirdi. Sultan'ın gözüne girmek için birbirleri ile çatışan Emir Ay-Aba ve Emir Rus'un mücadelesine bir son vermiş ve Emir Ay-Aba'yı Ala al-Devle kalesine hapsedtirdi. Böylelikle oluşabilecek bir ayrılığın önüne geçmiş oldu¹²¹.

3.3. Sultan Tuğrul İle Mücadeleleri

3.3.1. Sultan Tuğrul'un Otorite Kurma Çalışmaları

Sultan Hemedan'da tek başına hükümdarlık ettiği ilk aylardan itibaren otorite eksikliğinden faydalanan emirlerin birçoğu devlet yönetimi içinde daha fazla nüfuz sahibi olabilmek için çekişmeye başladılar. Hatta bu çekişme ve mücadelelerden Hemedan halkı da büyük zarar görmekte idi. Bu olaylara rağmen halkın Sultan Tuğrul'a olan sevgi ve güveni tamdı. Halk bu olayların itaatsiz ve serseri uşakların yüzünden çıktığını savunmakta ve onların suçlu olduğunu savunmakta idiler.

¹²¹ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XI, s.415; Köymen, Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", s.222.

Sultan'da çıkan bu olaylarda malları zarar görenlerin mallarını fazlasıyla karşılamak suretiyle onların gönüllerini kazanmıştı¹²².

Bir diğer önemli gelişme ise, İsfahan halkının Kızıl Arslan'a karşı ayaklanmasıdır. Atabeg Kızıl Arslan'ın emri ile İsfahan'da vali olan kardeşinin oğlu Ebu Bekr'in hizmetinde Emir Seraceddin Kaymaz, Emir Bedreddin Kara ve Emir Nureddin Kuran Han bulunuyorlardı. İsfahan halkı ise Sultan Tuğrul tarafını tutuyorlardı. Onların burada olduğunu duyan halk Ebu Bekr'e karşı ayaklandılar. Emir Ebu Bekr ve yakın adamları bunun üzerine İsfahan'dan çıkarak Atabeg Kızıl Arslan'ın yanına gitmeye karar verdiler ve Azerbaycan'a doğru kaçtılar. Sultan Tuğrul bu haberi duyduktan sonra 1188 Mart ayında onların arkasından giderek yollarını kesti ve onlarla savaştı. Ebu Bekr'in yakın adamlarından birçoğu öldürüldü, Ebu Bekr ise güçlükle kaçabildi ve perişan bir halde Azerbaycan'a ulaşabildi¹²³.

3.3.2. Day Merk Savaşı

Emir Ebu Bekr'in intikamını almak hem de Sultan Tuğrul'u ortadan kaldırmak için Kızıl Arslan büyük bir ordu hazırladı. Bu arada da Abbasi Halifesi Nasir Lidinillah'a yardım etmesi için bir mektup yazdı. Irak Selçukluları'ndan kurtulmak ümidiyle bu çağrıya olumlu cevap veren Halife, Vezir'i Celaleddin Ubeydullah b. Yunus komutasında bir ordu hazırlattı ve Kirmanşah şehrinde Atabeg Kızıl Arslan'ı bekleyeceğini bildirdi. Bu haber üzerine Kızıl Arslan'da ordusu ile harekete geçti. Sultan Tuğrul'da ordusu ile birlikte Kirmanşah üzerine yürüdü ve halife ordusu ile Kızıl Arslan'ın ordularının birleşmesini engellemeye çalışmıştı.

5 Mayıs 1186 günü iki ordu Hemedan yakınlarındaki Day Merk mevkiinde karşılaştı ve büyük bir savaş başladı. 15 bin atlıdan oluşan Halife ordusu sayıca kendinden çok az olan Tuğrul'un ordusu karşısında ilk başlarda üstünlük sağladıysa da Sultan Tuğrul ve Komutanları savaşı kendi lehlerine çevirmeyi başardılar. Sultan Tuğrul ordusunu tekrar topladı ve hücum emri verdi. Vezir Ubeydullah b. Yunus'un olduğu tarafa doğru ilerlemeye başladılar. Halife'nin ordusu yarıldı ve Vezir

¹²² Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.317.

¹²³ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.70.

Ubeydullah atından düşürülerek esir edildi. Vezir'in yakalandığı haberini duyan askerler çok geçmeden kaçmaya başladılar¹²⁴.

Bu savaşta Sultan Tuğrul ve ordusu çok fazla ganimet elde etti. Çuvallar dolusu altın ile sayısız atlar ve silahlar elde ettiler. Bağdat ordusunun yenilgisini yolda haber alan Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul'a yetişmek için acele etti. Fakat Sultan çoktan Hemedan'a varmış idi. Atabeg Kızıl Arslan Hemedan civarında bir ordugâh kurdu. Birkaç ay ufak çatışmalar yaşandıysa da bir sonuç alınamadı. Esir edilen vezir Ubeydullah b. Yunus ise, halifeye hürmeten iyi davranıldı ve daha sonra adamları ile birlikte serbest bırakıldılar¹²⁵. Bu yenilgiden oldukça üzüntü duyan Halife Nasır, Harzemşah Alâeddin Tekiş'e bir mektup yazıp, Sultan Tuğrul'a karşı savaşmasını istediysede bundan bir sonuç alamadı.

3.3.3. Kızıl Arslan'ın Saltanatı Ele Geçirmesi

Day Merk zaferi sonrası prestiji oldukça yükselmiş olan Sultan Tuğrul'a birçok emir ve diğer ülkelerden itaatlerini bildiren mektuplar gelmekteydi. Meraga hâkimi Alâeddin, bizzat Tuğrul'un huzuruna gelmiş ve onun teveccühünü alarak, Melik Berkyaruk'un atabeyliğine tayin olunmuştu. Bu katılımlarla Sultan Tuğrul'un nüfuzu oldukça artmıştı.

Halife Nasır bu yenilginin intikamını almak için yeni bir ordu hazırlığı içindeydi. Halifenin bu hazırlığını duyan Atabeg Kızıl Arslan da bir ordu hazırladı ve bu iki ordu Esedabat'ta birleşmek üzere yola çıktı. Sultan Tuğrul emrinde bulunan Emir Ay-Aba ve Emir Öz-Aba'ya güvenemediği için saldıkm istemedi ve geri çekildi. Sultan Tuğrul Hemedan'a varır varmaz ilk iş olarak kendisine baskı yaparak mevki sahibi olmak isteyen emirlerden kurtulmak oldu. Atabeg Kızıl Arslan'ın güçlü ordusunu bu emirler ile mağlup edemeyeceğini düşünmekteydi. Bu amaçla İsfahan şahnesi Özdemir'in oğlu ve Siraceddin Kutluğaba-i Şerefi'nin oğullarına emir vererek, Ay-Aba ve Boz-Aba'yı öldürttü. Böylelikle bu emirlerden kurtulmuş ve kendisine yeni bir ordu hazırlamaya girişecekti. Fakat işler onun istediği gibi gitmedi. Bu olay diğer emirler arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu. Kendi sonlarının

¹²⁴ İbnü'l Esir, el-Kâmil fit-Tarih, XII, s.32; Köymen, Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı, s.222.

¹²⁵ Köymen, Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı, s.222.

da aynı olacağı düşüncesiyle, Sultan Tuğrul'dan uzaklaşmaya başladılar. İlk olarak Rey emiri Kutluk İnanç Hemedan'dan ayrılarak annesinin yanına gitti. Hemen ardından Meraga Hâkimi Alâeddin'de Hemedan'ı terk ederek kendi topraklarına geri döndü.

Yanındaki emirlerin onu terk etmesi ile yalnız kalan Tuğrul, halifenin Emir Mücahideddin komutasında gönderdiği büyük ordu ile Kızıl Arslan'ın ordularının üzerine geldiğini haber aldı. Böylesine büyük bir ordu karşısında duramayacağını düşünen Sultan Tuğrul, Hemedan'dan kaçarak Tebriz'e gitti.

Savunmasız kalan Hemedan şehri çok fazla dayanamadı ve Kızıl Arslan ile Halifenin ordusuna boyun eğmek zorunda kaldı. Şehirde büyük bir yağma ve yıkım yaşandı. Sultan Tuğrul'a yakın olan bütün adamları yakalanarak birçoğu öldürüldü bazıları ise hapsedildi. Hemedan'da büyük bir merasim yapılarak Halife Nasır, "Melik'ün-Nasr Emiru'l-Mu'minin" ünvanı ile çeşitli hediyeler gönderdi ve bütün Irak Selçukluları topraklarını kendisine tevcih ettiğine dair menşurunu iletti¹²⁶.

3.3.4. Sultan Tuğrul'un Tekrar Hemedan'ı Ele Geçirmesi

Yanındaki emirlerin ayrılmasıyla zor durumda kalarak Hemedan'dan kaçmak zorunda kalan Tuğrul, Azerbaycan'a gitmişti. Azerbaycan'da birçok yerleri yağmalayan Tuğrul buradan Tebriz'e geçmiş ve burayı da kuşatmıştı. Tebriz'in muhasara altında olduğunu öğrenen Kızıl Arslan, Hemedan'dan ayrılarak Tebriz'i kurtarmak için ordusu ile birlikte yola çıktı. Sultan Tuğrul'da bu arada Hemedan'a dönerek şehre hâkim oldu tekrar tahta oturdu. Azerbaycan'daki tahribatı onarmakla meşgul olan Kızıl Arslan sert geçen kışı da göz önüne alarak Sultan Tuğrul üzerine herhangi bir sefer planı yapmadı.

Atabeg Kızıl Arslan, Emir Kutluğ İnanç ve casusları vasıtası ile Hemedan'da Sultan'ın emirlerini çeşitli vaatlerle kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Emirler aralarında anlaşarak Sultan Tuğrul'u yakalamaya karar verdiler. Emirler, Rey'de bulunan Kutluğ İnanç'a Atabeg Kızıl Arslan'a haber vermesi için bir mektup yazarak, Sultan'ın her akşam devrin tanınmış din adamlarından Zahireddin al-Belhi'nin dergâhına gittiğini bildirdiler. Ayrıca Belhi'nin kendisine yanında bulunan

¹²⁶ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.75; Sümer, "Kızıl-Arslan" mad. İ.A, VI, s.475.

emirlerin Atabeg Kızıl Arslan ile işbirliği içinde olduğunu ve bunların yakalanarak mallarının halka dağıtılması gerektiğini söylediğini ilettiler. Kendilerinin artık Sultan'a karşı güvenlerinin kalmadığını ilettiler. Atabeg Kızıl Arslan'ın kendileri ile işbirliği yapması ve kendilerine güvence vermesi halinde Sultan Tuğrul'u yakalayıp, Kızıl Arslan'ın Hemedan'a gelmesini bekleyeceklerini ilettiler¹²⁷.

Yine bu mektuplardan birisini götürürken yakalanan bir askerin üzerindeki mektubu bulan Emir Sıraceddin'in oğlu durumu derhal Sultan Tuğrul'a haber verdi. Sultan Tuğrul bu haberi duyduktan sonra bu emirleri yakalamış ve hepsinin öldürülmesi emrini verdi. Halk arasında çok sevilen Emir Seyyid Alâeddin Devle'de, Sultan'ı emri ile öldürüldü. Bu şekilde Sultan Tuğrul ve Emirler arasındaki mücadele yaklaşık olarak bir ay kadar sürdü ve Sultan Tuğrul başkaldıran emirlerin hepsini öldürdü.¹²⁸

3.3.5. Sultan Tuğrul'un Yakalanması ve Hapse Atılması

Hemedan'da Sultan Tuğrul'un emirler ve devlet adamlarına karşı yürüttüğü sert politika karşısında oldukça sert geçen kış muhalefeti yüzünden doğrudan hiçbir şey yapamamıştı. Etrafında onun için savaştıkları emir ve komutan olmayışı ve var olan emirlerinde kendi aralarında ki çekişmelerden yararlanmak isteyen Kızıl Arslan, yeğeni Rey Emir'i Kutluğ İnanç'a bir mektup yazarak İsfahan'ı kuşatmasını istedi. Ocak 1189 yılında şehri kuşatan Kutluğ İnanç bahar aylarının başında şehri ele geçirdi. İsfahan valisinin yardım mektubuna karşın Sultan Tuğrul mevsimin kış olması ve yeteri kadar emrinde asker olmayışından dolayı yardıma gelemedi. Emir İnanç'ın emri ile İsfahan valisi idam edildi¹²⁹.

Sultan Tuğrul, Emir İnanç'tan İsfahan'ı geri almak için 1189 yılının bahar ayında harekete geçti. Emir Kutluğ İnanç bu haberi duyduğu zaman, İsfahan'da daha fazla kalmasının kendisi için zararlı olacağını düşünerek ordusu ile birlikte Azerbaycan'a doğru hareket etti. Sultan Tuğrul'da onu takip ederek Zencan'a kadar geldi. Kızıl Arslan'da bir ordu hazırladı ve yeğeni Kutluğ İnanç'ın yardımına yetişti. Sultan Tuğrul'un asker sayısı oldukça az idi. Kızıl Arslan ile savaşı göze alamayan

¹²⁷ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.322.

¹²⁸ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.322; Kayhan, Irak Selçukluları, s.302.

¹²⁹ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.322.

Tuğrul geri çekilmek zorunda kaldı ve Hemedan'a gitti. Atabeg Kızıl Arslan, Tuğrul'u tamamen yok etme düşüncesinde idi. Onun için Hemedan'a kadar takip etti. Bu sırada da, Sultan Tuğrul'un emrinde bulunan bazı emirleri çeşitli hediye ve vaatlerle kendi yanına çekmeyi başarmıştı. Sultan Tuğrul, Kızıl Arslan ile savaşmak istemiyordu. Fakat bu emirler ısrarla Kızıl Arslan ile savaş yapılmasını istediler. Çıkan savaşta Sultan Tuğrul büyük bir yenilgiye uğradı ve ordusu neredeyse tamamen yok oldu. Kendisi de yanında kalan az sayıdaki askerleri ile beraber, Kıpçak kabilelerinden İzzeddin Hasan'ın yanına sığındı¹³⁰.

Takibinden vazgeçerek geri Hemedan'a gelen Kızıl Arslan, halka kötü davranıyordu. Tuğrul yanlılarını yo etmekte idi. Devletin bütün vergi diğer gelirlerini kendi adına ve hiçte adil olmayan bir şekilde toplamakta idi. Irak Selçuklu ordusuna ait araç ve gereçlere de el koyarak kendi ordusunu daha da güçlendirdi. Bu sırada Halife Nasr'ın elçisi Hemedan'a gelerek, Kızıl Arslan'a hil'atler ve çeşitli hediyeler sunarak onu kutlamıştı. Birçok emirde huzuruna gelerek ona olan bağlılıklarını bildirdiler.

Sultan Tuğrul ise, Kıpçaklar'ın desteğini almış ve sayısı 10 bini aşan kuvvetli bir ordu meydana getirmişti. Azerbaycan'da birçok yeri yağmalamış ve oradan da Tebriz'e doğru hareket etmişti. Diğer yandan da Haçlılar ile mücadele içinde olan Selahaddin Eyyubi'ye de bir mektup yazarak yardımını istemiş fakat istediği sonucu alamamıştı.

Sayıca çok fazla ve donanımlı bir ordunun varlığını casusları tarafından haber alan Atabeg Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul ile savaşmak yerine onunla sulh yolunu seçmişti. Fakat bu tamamen bir hile idi. Sultan'a bir elçi gönderip savaşmak istemediğini, boş yere kan dökülmesini istemediğini ve tüm şartlarını kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi. Bu sözlere aldanan Sultan, Kıpçak asıllı ordusunu geri gönderdi ve barış teklifini kabul etti. Kıpçak askerlerinin geri gittikleri haberini alan Kızıl Arslan hemen saldırıya geçti ve Sultan Tuğrul'un yanında kalan az sayıdaki ordusu dağıldı. Büyük bir kısmı da öldürüldü. Sultan yüz kadar adamı ile birlikte Hemedan'a zorlukla kaçmıştı. Burada da güvende olmadığını anlayan Sultan, oradan da ayrılarak kayınbiraderi olan İzzeddin Hasan'ın Zap Suyu yakınlarındaki Kerhani

¹³⁰ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.327; Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.117; Kayhan, Irak Selçukluları, s.303.

kalesine sığındı¹³¹. Bütün ümitlerini yitiren Sultan Tuğrul son çare olarak en büyük düşmanlarından biri olan Bağdat Halifesine özür dolu bir mektup yazdı ve yardım talebinde bulundu. Oğlu Alparslan'ı da Bağdat'a rehin olarak gönderdi. Halife'de kendisine bir mektup yollayarak kendisini affettiğini ve biraz sabırlı olmasını tavsiye etmekten başka hiçbir yardımı olmadı.

Baharın gelmesi ile birlikte, kayınbiraderi Hasan ile birlikte Azerbaycan'a giden Sultan Tuğrul, yine Kızıl Arslan'ı karşısında buldu. Buradan güç bela Hemedan'a kaçmak zorunda kaldı. Atabeg Kızıl Arslan sürekli kaçan Tuğrul'u, bir hile yolu ile yakalamaları konusunda emir verdi. Emirlerden birkaçı Sultan Tuğrul'a haber göndererek, kendilerini affetmesi halinde onun hizmetine gireceklerini ve tekrar saltanat makamına geçmesi için çalışacaklarını bildirdiler. Sultan Tuğrul'da bunu kabul etti. Askerleri ile birlikte huzura gelen emirler, savunmasız Tuğrul'u hemen orada yakaladılar ve onu Tebriz yakınlarındaki Diz Mar kalesine hapsedtiler (Ekim 1190)¹³².

3.4. Kızıl Arslan'ın Ölümü ve Siyasi Kişiliği

Adı Osman, lakabı Muzafereddin, ünvanı Kızıl Arslan olup İldenizliler hanedanının kurucusu Şemseddin İldeniz'in oğludur. Annesi Irak Selçuklu Sultan'ı I. Tuğrul'un dul kalan hanımıdır. Bundan dolayı Kızıl Arslan, Irak Selçuklu Sultan'ı Arslanşah b. Tuğrul'un anne bir kardeşidir¹³³.

Sultan Tuğrul'u yakalayıp saf dışı etmeyi başaran Kızıl Arslan, hapiste bulunan Süleymanşah'ın oğlu Melik Sancar'ı bulunduğu kaleden çıkarıp Hemedan'a getirerek tahta oturttu. Mevcut durumu desteklemelerini sağlamak için emirlere ikta ve menşurlar vererek onların gönlünü kazanmaya çalıştı.

Selçuklu tahtında her isteklerini yapan ve sözünden çıkmayan bir padişah görmek isteyen Halife Nasır, elçisi vasıtası ile bizzat Kızıl Arslan'ın tahta çıkması konusunda ikna etti. Bunun üzerine Sultan Sancar'ı tahtan uzaklaştırdı ve geri hapse attırdı. Kendisinin Hemedan'a gelip tahta geçeceğini duyurdu. Bunun üzerine İnanç

¹³¹ Köymen, Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı, s.226; Kaymaz, Irak Selçukluları, s.305.

¹³² Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.332; Köymen, Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı, s.227; Kayhan, Irak Selçukluları, s.306.

¹³³ Sümer, "Kızıl-Arslan" mad. İ.A, VI, s.473.

Hatun ve Irak Selçuklu emirleri gizli bir toplantı yaptılar ve Kızıl Arslan'ı öldürme kararı aldılar. Kızıl Arslan, Hemedan'a gelip tahta oturacağı günün gecesini Hemedan civarındaki Köhen çayırında bulunan otağında 1191 Kasım ayında zehirlenerek öldürüldü. İnanç Hatun ve beraberindeki emirler, halka Atabeg'in Bâtıniler tarafından öldürüldüğünü duyurdular¹³⁴.

Atabeg Kızıl Arslan zeki ve siyasi bir kişilik olarak tanınmasına rağmen, İldeniz ve kardeşi Cihan Pehlivan'ın Irak Selçukluları üzerinde kurdukları hâkimiyeti kendisinde kurmak istemiş fakat bunda pek başarılı olamamıştır. Babası ve kardeşi icraatlarında yıkıcı olmamış, her şeye rağmen devleti güçlü ve ayakta tutmayı başarmışlardır. En büyük siyasi rakibi Sultan Tuğrul'u tasfiye etmek isterken devlete ve sivil halka büyük zararlar vermiştir. Halife Nasır'ın, Irak Selçuklu Devleti'ni yıkmak için uyguladığı politikaları sezememiş, onun istekleri doğrultusunda hareket etmişti. Yine halifenin isteği doğrultusunda tahta geçecekken karısı ve emirleri tarafında zehirlenerek yaşamı son bulmuştur¹³⁵.

¹³⁴ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.333; Sümer, "Kızıl-Arslan" mad. İ.A, VI, s.475.

¹³⁵ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.76.

IV. BÖLÜM

AZERBAYCAN ATABEGLİĞİNİN YIKILMASI

4.1. ATABEG NUSREDDİN EBU BEKR B. PEHLİVAN

Atabeg Kızıl Arslan'ın öldürüldüğü gece Emir Ebu Bekr, amcasının yüzüğünü ve Atabeylik alametlerini alarak Azerbaycan'a gitti. Tebriz'e vardktan sonra, Atabeg Kızıl Arslan için matem tuttu. Bu arada da bütün Azerbaycan emirleri kendisine biat ettiklerini bildirerek buyruğuna girdiler. Kardeşleri Kutluğ İnanç ve Emir-i Emiran Ömer onun Atabeyliğini kabul etmediler ve ona karşı çıktılar. Aralarında büyük savaşlar yaşanmıştı. Kutluğ İnanç Irak'a dönmüş, Emir-i Emiran Ömer mücadeleye devam etmişti.

Emir Ömer, Şirvanşahlar, Gürcüler, Arran askerleri ve Türkmenlerden oluşan kalabalık bir ordu hazırladı. Beylekan'a geldiği sırada, Ebu Bekr'de ordusu ile oraya gelerek büyük bir savaş meydana geldi. Sayıca üstün olan Emir Ömer'in ordusu büyük bir zafer kazandı. Ebu Bekr atından düştüğü sırada, Ömer'in kölelerinden birisi onu öldürmek istedi. Fakat Ebu Bekr, kendisini tanıtnca, köle atından inerek onu bindirdi. Kendiside bir ata binerek onu savaş meydanından uzaklaştırdı. Buradan da Nahcivan'a giden Ebu Bekr canını son anda kurtardı¹³⁶.

4.1.1. Irak'taki Durum

Atabeg Kızıl Arslan'ın da ölmesiyle boş kalan Irak Selçuklu tahtına Kutluğ İnanç geçti. Emir Bedreddin Kara'yı da Hemedan valiliğine getirerek annesi ile birlikte Rey'e gitti. Bu sırada 14 aydır hapiste tutsak olan Sultan Tuğrul'un hapisten kaçtığı haberi geldi. Bu haber üzerine Kutluğ İnanç 15 bin civarında bir ordu

¹³⁶ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.334.

hazırlattı. Sultan Tuğrul'un yanında ise 3 bin kadar bir asker bulunmakta idi. 28 Haziran 1192 Cuma günü taraflar Kazvin yakınlarında savaşa tutuştular. Sayıca çok az olmalarına karşın Sultan Tuğrul ve askerleri büyük kahramanlıklar göstererek savaşı kazandılar. Kutluğ İnanç mağlup olarak Azerbaycan'a kaçtı. Burada da karşısına Atabeg Ebu Bekr çıktı. Taraflar arasında bir ay boyunca ufak çarpışmalar yaşandı. Herhangi bir başarı kazanamayan Kutluğ İnanç ordusu ile birlikte geri çekilmek zorunda kaldı.

1192 senesinde Rey'e gelen Sultan Tuğrul, İnanç Hatun ile evlendi. Kutluğ İnanç ve Sultan Tuğrul arasında bu evliliğinde sayesinde barış oldu. Fakat Kutluğ İnanç daima fırsat kollamakta idi. Annesi ile bir plan yaparak, Sultan'ı zehirleyerek öldürmek istediler. Sultan'ın adamlarından birisinin bunu duydu ve Sultan'a bildirdi. Kararlaştırılan günde İnanç Hatun, Sultan'ın şarap bardağına zehir koydu. Fakat Sultan fark ettirmeden bardakları değiştirdi ve İnanç Hatun öldü. Hemen ardından Sultan Tuğrul, Kutluğ İnanç'ı yakalama emri verdi. Fakat Kutluğ İnanç adamları ile birlikte Kazvin'e kaçtı¹³⁷. Kazvin Emiri Muzaffer Buzdar ile anlaşarak Sultan'a karşı hücumla geçti.

1193 senesinde Rey yakınlarında meydana gelen savaşta büyük bir yenilgi alan Kutluğ İnanç, Harezm topraklarına sığındı. Harzemşah Sultan'ı Tekiş ona asker ve para yardımında bulundu. Tekrar saldıran Kutluğ İnanç gene yenilerek Kurkan şehrine çekildi ve orada Sultan Tekiş'i beklemeye başladı. Büyük bir ordu ile yardıma gelen Tekiş, Rey üzerine yürüdü. İçkiye olan düşkünlü yüzünden emirleri tarafından terk edilmiş ve az sayıda askeri kalan Sultan Tuğrul 1194 Nisan ayında savaş meydanında öldürüldü. Başını kesilerek halifenin isteği üzere Bağdat'a gönderildi, vücudu ise günlerce halka teşhir edildikten sonra Tuğrul Bey'in Rey camiiindeki mezarı yanına gömüldü¹³⁸. Böylelikle Irak Selçuklu Devletinin son hükümdarı da öldürülerek bu devlet sona ermiş oldu. Bir süre sonra Hemedan'ın yönetimini Emir Kara-Göz'e bırakan Sultan Tekiş Harezm'e geri döndü. Kutluğ İnanç'da İsfahan'a sahip oldu.

¹³⁷ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.334;

¹³⁸ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.341; Köymen, Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı, s.231; Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.126.

Kutluğ İnanç Irak'ta tek başına iktidara geçmek için isyana başladı. Birçok kez Harezmliler ile mücadeleye girişti. Yakalanarak başı kesilen Kutluğ İnanç Mayıs 1196 senesinde Hemedan'da toprağa verildi.

4.1.2. Harzemşahlar ile Mücadele

Kutluğ İnaç'ın öldürülmesi sonucu Sultan Tekiş oğlu Yunus Han'ı Hemedan'ı idare etmesi için görevlendirdi. Bir süre sonra Yunus Han işleri yürütemeyecek derece de hastalandı. Atabeg Ebu Bekr'e bir mektup yazarak ondan yardım istedi. Fakat Ebu Bekr, Gürcüler ile mücadele içinde olduğunu belirterek kardeşi Özbek'i Hemedan'a göndermeyi kabul etti. Özbek'ten önce bölgeye giden İldeniz'in gulamlarından biri olan Gökçe, Hemedan halkına büyük bir zulüm uygulamakta idi. Kendisine Malik unvanı verilen Özbek Hemedan'a vali tayin edilerek bölgeye gönderildi. Emir Bahaddin Sunbat ve Emir Şişkat'da onun hizmetine tayin edildi. Talanlarına devam eden Gökçe'ye yapılan ihtarlar da bir netice vermemiş, Atabeg Ebu Bekr'i tanımadığını bildirmişti.

Hemedan'da Atabeg Ebu Bekr'in naibi ve ona haberler gönderen Emir Sunbat, Atabeg'in yanına gelerek Hemedan'daki durumu anlattı. Atabeg Ebu Bekr, Kadı Zeyneddin'in oğlunu Atabeg naibliğine ve vezir olarak bölgeye gönderdiyse de bir sonuç alamadı. Gökçe ve askerleri daha sonra Emir Mayacık'ın hâkimi olduğu Rey şehrine saldırdı. Burada da birçok yağmalarda bulundular. Emir Mayacık, Hemedan'ı alarak Gökçe ve arkadaşlarını kısırmak istiyordu. Kasım 1197 yılında Hemedan'ı kuşattı ve dört ay gibi uzun bir kuşatma sonunda şehri ele geçirdi¹³⁹.

Bu durum karşısında Atabeg Ebu Bekr, Malik Özbek ve Emir Nasir Akkuş'la beraber Mayacık'a karşı savaşmalarını emretti. 2 Mart 1198 de Malik Özbek'le Emir Mayacık'ın ordusu Kazvin yakınlarında karşılaştılar. Özbek hücum emri verdi ve kendisinde en önde Mayacık ordusunun merkezini yardı. Bunun üzerine dağılan Mayacık'ın ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Ganimetleri toplama peşine düşen Özbek ve askerlerini, Mayacık'ın karısı ve diğer Harezmliler kadınlar ok atışlarına başladılar. Bunu fırsat bilen Emir Mayacık'da tekrar hücumu geçti. Özbek ve ordusu çaresiz kalarak Zencan'a çekildi. Abbasi halifesi Nasır Lidinillah, Emir Mayacık'a

¹³⁹ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.337.

bir iltifatname göndererek kendisine “Melik-i Muazzam, İskender-i Zaman, Şemseddin Mayacık” gibi unvanlar vermişti. Mayacık 27 Mayıs’ta Hemedan’a döndü. Aynı gün Harzemşah Tekiş’den de Emir Mayacık hakkında bir ferman gelmişti. Halkın huzurunda okunan fermana :”Mayacık bizim bendemizdir, adaleti malumumuzdur. Kendisine evvelce emrettiğimiz hususların icrası için Irak’a tarafımızdan Naib nasbedilmiştir. Oradaki reislerin, kadıların ve amillerin mercii odur” denilmektedir¹⁴⁰.

Emir Mayacık Hemedan’a hâkim olduktan sonra burada istiklal davası sona ermişti. Fakat burada çok fazla serbest bırakılan Mayacık Hemedan halkına zulmetmeye başlamıştı. Atabeg Ebu Bekr Irak halkının durumunu haber aldıktan sonra bir ordu toplanmasını emretti. Atabeg büyük bir ordu ile Mayacık üzerine yürüdü. Kazvin yolunda Emir Ay-Aba ve Emir Âlem 4 bin atlı ile Atabeg Ebu Bekr’in ordusuna katıldılar. Gahab kasabası yakınlarında Atabeg ile Emir Mayacık arasında büyük bir savaş başladı. Çok geçmeden Mayacık’ın ordusu dağıldı ve kendisine kaçmak zorunda kaldı. Atabeg Ebu Bekr ise Rey’e geldi ve kışı burada geçirmek için ordugâhını buraya kurdu. Askerlerinin çoğu erzak toplamak için Rey’den ayrıldığı sırada, Harzemşah Tekiş’in büyük bir ordu ile Rey’e doğru geldiği haberini aldı. Kalan askerleri ile Azerbaycan’a çekilmeyi uygun gördü oraya gitti.

Atabeg Ebu Bekr’in Rey’den gittiğini duyan Emir Mayacık tekrar Rey’e geldi ve şehrin hâkimi oldu. Irak topraklarının tamamına hâkim olmak isteyen Mayacık, Sultan Tekiş’in emirlerine uymaz olmuştu. 1198 yılının Ekim ayı başlarında ordusu ile Rey’e gelen Sultan Tekiş burayı kuşattı. Fakat Emir Mayacık kaçtı. 1199 yılının Nisan ayında Mayacık yakalandı ve Cend şehrine gönderildi¹⁴¹.

Harzemşah Tekiş’in ölümünden sonra Harezmi ülkesinde birtakım kargaşalar yaşandı. Bunun üzerine Irak’taki Harezmi kuvvetlerinin birçoğu buradan ayrıldı. Böylelikle Irak halkı da büyük bir rahatlık yaşadı. Atabeg Ebu Bekr ile Hemedan’a geldi ve buranın yönetimini kardeşi Özbek’e verdi. Rey ve civarı Gökçe’nin hâkimiyeti altına girdi. Atabeg Ebu Bekr’de ordusu ile birlikte İsfahan’a gitti ve buranın kontrolünü sağladı. Böylelikle Irak toprakları İldenizliler Hanedanı arasında

¹⁴⁰ Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.140.

¹⁴¹ Ravendi, Râhatu’s-Sudûr ve Âyeti’s-Sûrûr, II, s.360; Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.142.

fiilen paylaşılmıştı. Fakat aralarında samimi bir uzlaşma yoktu. Emir Gökçe halen Atabeg Ebu Bekr'i tanımadığını bildirmekte idi.

Atabeg Ebu Bekr, burada çok fazla kalmayarak Azerbaycan'a gitti. Bunu fırsat bilen Emir Gökçe tüm Irak'ın yönetimini eline almak için isyana başlamıştı. 1205 senesinde Emir Şemseddin Aydoğmuş'u, Irak'ta Gökçe'ye karşı görevlendirdi. Meydana gelen savaşlarda Gökçe mağlup edildi ve öldürüldü¹⁴².

4.1.3. Ahmediler ile Mücadeleler

Meraga Ahmedili sülalesinden Alâeddin Körp-Arslan ile Erbil hâkimi Muzaferüddin Gökböri, Azerbaycan üzerine bir sefere çıkarak bu toprakları Atabeg Ebu Bekr'den almak istediler. Atabeg'in sürekli sarhoş gezdiğini, devletin işleri ile ilgilenmediğini savunmakta idiler. Meydana getirdikleri büyük ordu ile Tebriz önlerine kadar gelmişlerdi. Atabeg Ebu Bekr, onlara karşı koyamayacağını anlamış, el-Cibal bölgesi hâkimi Emir Aytogmuş'a haber göndererek yardım istedi. Atabeg yardım isteğinde ısrarcı olunca, ordusu ile harekete geçmiş ve Tebriz'e ulaşmıştı. Gökböri'ye bir mektup yazarak, Müslüman bir devlete ve Müslüman bir halka saldırdığını ve bu yanlışından hemen vazgeçerek geri gitmesini bildirdi. Hemen ardından da ordusu ile harekete geçti.

Gökböri, bu haberi ve onların harekete geçtiğini öğrendiği zaman Alâeddin'in ısrarlarına rağmen geri çekildi ve ülkesine döndü. Daha sonra Aytogmuş ve Atabeg ordusu Meraga üzerine yürüyerek burayı kuşattılar. Bu durumda Alâeddin çaresiz kaldı ve barış istemek zorunda kaldı. Atabeg, Urmiye ve civarını ona ikta olarak bıraktı. Alâeddin Kara Sungur 1208 yılında öldü ve yerine küçük yaştaki oğlu geçti. Oda ertesi yıl ölünce Atabeg Ebu Bekr, bütün Ahmedili sülalesinin topraklarını aldı ve kendi topraklarına kattı¹⁴³.

4.1.4. Gürcüler ile Mücadele

1184 yılından sonra Gürcüler'in başına geçen Kraliçe Thmara dönemi onlar için oldukça parlak bir dönem olmuştur. Gürcüler birçok kez Azerbaycan'a akınlar

¹⁴² Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.90.

¹⁴³ Merçil, "İldenizliler", DGBİT, VIII, s.104; Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.91.

düzenlemişler ve birçok yağmalarda bulunmuşlardı. 1203 yılında Gürcüler Duvi’i işgal etmişler ve burayı tamamen yakıp yıkmışlardı. Sürekli sarhoş gezen ve devlet işleri ile ilgilenmeyen Ebu Bekr, Duvin halkının yardımlarına sessiz kalmıştı. Atabeg Ebu Bekr, Gürcüler’e karşı bu şekilde başarı sağlayamayacağını anlamış ve Gürcü Prenseslerden biri ile evlenerek akrabalık bağı kurmuştu. Bu akrabalık sebebiyle Gürcüler, Azerbaycan topraklarında yağma ve baskın yapmadılar¹⁴⁴.

Atabeg Ebu Bekr, 1211 yılında vefat etti. Onun saltanatı; Azerbaycan Atabeyliğinin çökmeye başladığı dönemdir. Kendisinden önceki Atabeglerin aksine, zevk ve eğlenceye düşkün devlet yönetiminden kendisini çekmiş bir vaziyette yaşadı ve ömrünü tamamladı.

4.2. ATABEG MUZAFFERÜDDİN ÖZBEK B. PEHLİVAN

Atabeg Ebu Bekr’in vefatından sonra Atabeg Özbek onun yerine geçti. Azerbaycan ve Arran emirleri de onun Atabegliğini kabul ettiler.

4.2.1. Irak’ta Yaşanan Olaylar

Atabeg Özbek, Sultan Tuğrul’un kızı Melike Sultan ile evli idi. Kendisine miras olarak kabul ettiği Irak topraklarını alarak büyük bir güce erişmek istemekteydi. Buranın yönetimi ise, yine Özbek’in naibi olan Şemseddin Aydoğmuş bulunmakta idi. Fakat Aydoğmuş Özbek’in emirlerini görmezden gelmekte ve kendi başına hareket etmekte idi. Aydoğmuş, büyük bir ordu ile Zencan bölgesine girmiş ve buralarda büyük yıkımlara sebebiyet vermişti. Daha sonra oradan geçerek İsfahan’a doğru yola çıktı. Burayı da eline geçiren Aydoğmuş, neredeyse tüm Irak-ı Acem’e sahip olmuştu. Fakat Aydoğmuş zalim bir kimse idi. Halkına iyi davranmıyordu. Atabeg Özbek’de Aydoğmuş’u kendisine tehlike olarak görmekte ve onu ortadan kaldırmak istemekteydi.

Atabeg Cihan Pehlivan’ın gulamlarından olan Nasireddin Megli ile anlaşarak Aydoğmuş’un üzerine yürümesini sağladı. Aydoğmuş, meydana gelen çeşitli çarpışmalardan sonra Bağdat’a halifenin yanına kaçtı. Halife de onu himaye etti.

¹⁴⁴ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.94.

1211 yılında Hemedan'a gittiği sırada orada öldürüldü ve kesik başı Mengli'ye gönderildi. Emir Aydoğmuş'u himaye ettiğive kendisine vermediği için halifeye kin güden Mengli, Bağdat'a saldırmak için fırsat kolluyordu. Halife Nasır Lidinillah ise, Atabeg Özbek ve Bâtini lideri Celaleddin Nev Müslim'e haber göndererek, kendisinin de dâhil olduğu üçlü bir ittifak meydana getirdiler. Mengli'nin ortadan kaldırılarak, Irak topraklarını üçe bölmek istiyordu¹⁴⁵.

Atabeg Özbek'in ordusuna katılmak üzere Celaleddin Müslim Azerbaycan'a gitti. Bu süre içinde Bağdat'ta hazırlanan hilafet ordusu da Muzafereddin Sungur komutasında yola çıktı. Ayrıca Halifenin emri üzerine Erbil hâkiminin de yardıma gelmesi bildirildi. Buna göre müttefikler, Hemedan'da toplanacaklardı. Mengli ise bu hazırlıklardan haberdar olmuş ve oda büyük bir ordu hazırlamış ve Kereç¹⁴⁶ kasabası yakınlarında dağlık arazide beklemeye başladı. İki ordu burada karşılaştılar ve savaş başladı. Mengli ani bir çıkışla Atabeg Özbek'in bulunduğu kanadı bozguna uğrattı. Fakat gece olduğu için savaşa ara verildi. Ertesi gün Atabeg Özbek ve tarafları büyük bir hücumla geçerek Mengli ordusunu yarmayı başardılar. Mengli son anda kaçmayı başardıysa da Save yakınlarında yakalanarak öldürüldü¹⁴⁷.

Atabeg Özbek, büyük bir bölümünü aldığı Irak-ı Acem bölgesini kardeşi Atabeg Ebu Bekr'in kölelerinden olan Seyfeddin Oglamış'ın idaresine bıraktı. Fakat Oglamış hakikatte Sultan Muhammed Harezmsah'ın adamı idi. Hâkimi olduğu bütün Irak topraklarında onun adına hutbe okutmakta idi. Halife ve Atabeg Özbek doğrudan bu olaya müdahale etmediler. Halife Nasır, Bâtinilerden yardım alarak Oglamış'ı ortadan kaldırmak istedi. Bu isteği çok geçmeden gerçekleşti ve hacı kılığında girmiş bir Bâtini tarafından öldürüldü¹⁴⁸.

Oglamış'ın öldürülmesi, Harezmsah'ının da Semerkand'da bulunmasından istifade eden Özbek kalabalık bir ordu ile İsfahan'a geldi ve bu şehri ele geçirdi. Diğer taraftan Fars Atabeg'i Sa'd da Rey ve Kazvin bölgesini ele geçirdi. Sultan Muhammed ise Irak'taki bu haberleri duyar duymaz, 12 bin kişilik bir süvari birliği ile hareket etti ve kısa bir süre içerisinde Rey'e ulaşarak Fars askerleriyle savaşa

¹⁴⁵ Ravendi, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, II, s.380.

¹⁴⁶ Bugünkü Tahran'ın 20 km batısında Elburz Dağlarının eteklerinde olan bir şehir.

¹⁴⁷ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.97; Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.200.

¹⁴⁸ Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.201.

tutuştı. Fars Atabeg'i Sa'd, ilk önceleri onu Özbek sandı. Fakat Sultan Muhammed'in olduğunu anlayınca teslim oldu¹⁴⁹.

Fars Atabeg'inin, Sultan Muhammed tarafında yakalandığını öğrenen Özbek, aynı akıbete uğrayacağı endişesi ile tüm gücünü toplayıp saldırmak istedi. Buradan Hemedan'a geldi. Sultan Muhammed'i Rey şehrinde sanıyordu. Sultan'ın Hemedan önlerine geldiği haberini alınca, hazırlıksız yakalanmıştı. Adamlarından bazıları tekrar İsfahan'a dönmeyi teklif etti. Bazıları ise, ağırlıklarını ve hazinesini bırakarak Azerbaycan'a gitmeyi teklif etti. Atabeg Özbek kendisi güvendiği iki yüz askeri ile sarp dağlardan geçerek Azerbaycan tarafına kaçtı. Ordusunu ve hazinesini de Emir Nusreddin Muhammed ile birlikte Tebriz'e gönderdi. Böylece Atabek Özbek rahat bir şekilde kaçmaya fırsat bulabildi.

4.2.2. Atabeg Özbek'in Harzemşahlar'a İtaati

Azerbaycan'a kaçmayı başaran Özbek, Tebriz'e gönderdiği ordusunun, Harezm kuvvetleri tarafından pusuya düşürüldüğü haberini aldı. Ordu komutanı Nusreddin Muhammed ve çok sayıdaki askeri yakalanmış, ganimetler ve diğer ele geçirilen mallar ile birlikte Sultan Muhammed'e gönderilmişti. Çok geçmeden Özbek'in veziri de yakalanmış ve oda Sultan'a gönderilmişti. Ordusu ve kumandanları dağılmış olan Özbek, savunmasız bir halde kalmıştı. Sultan'a itaatini bildirmek zorunda kaldı. Azerbaycan'da, Arran'da ve Şirvan sınırına kadar sahibi olduğu tüm topraklarda hutbe ve sikkelerin Sultan Muhammed adına olacağını teyit etti. Sultan tarafından gönderilmiş olan elçiyi çeşitli altın ve gümüş hediyeler ile geri gönderirken de, bu söylediklerine delil olarak Kazvin kalesini Harzemşah askerlerine bıraktı. Fakat kendisine ödemesi için belirlenen vergisini, mali durumunun sarsılmış olması ve almış olduğu yenilgiler neticesinde ülkesinin kuzey bölgelerinin Gürcüler tarafından yağmalandığını söyleyerek ödeyemeyeceğini bildirdi. Sultan sebepleri makul buldu ve vergiyi affetti. Gürcü Kralına da tehdit dolu bir mesaj yazarak, Azerbaycan bölgesinin artık Harzemşah Devleti'nin bir parçası olduğu ve bundan

¹⁴⁹ Merçil, Fars Atabegleri Salgurlular, s.70 vd; Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.201.

sonra yapılacak akınların kendilerine yapılmış olacağını bildirdi. Atabeg Özbek'e de Gürcüler üzerine sefer yapmak üzere 50 bin kişilik bir ordu hazırlamasını emretti¹⁵⁰.

4.2.3. Moğol Akınları

Orta Asya'da Cengiz Han önderliğinde büyük bir İmparatorluk kuran Moğollar, kısa zamanda tüm Orta Asya'yı ele geçirerek büyük bir hızla batıya doğru harekete geçtiler¹⁵¹. Harzemşah topraklarını yağmaladıktan sonra, Moğol komutanları Cebeno Noyan ve Subatay kışı Hemedan ve Cibal bölgesinde geçirdiler. Buradan hareketle önlerine çıkan tüm şehirleri yakıp yıkarak Tebriz'e ulaştılar. Devlet işlerinden elini ayağını çekmiş zevk ve eğlence içinde olan Özbek, Moğol ordularına karşı koymak yerine, Moğollara elçi göndererek anlaşma yoluna girdi. Moğollar, burada saklanan Harzemşah askerlerinin kendilerine verilmesi ve yüklü miktarda vergi karşılığında şehri yağmalamaktan vazgeçti. Daha sonra buradan ayrılan Moğol ordusu Mugan'dan geçerek, Arran'a oradan da Gürcistan'a yöneldiler. Burada kendisini diz çökerek karşılayan Gürcüler'e karşı büyük bir saldırıya geçti ne var ne yok her şeyi yakıp yıktılar¹⁵².

Gürcüler'i mağlup eden Moğollar, tekrar Azerbaycan tarafına yöneldiler ve Tebriz'i kuşattılar. Atabeg Özbek, son derece bilgili ve tecrübeli olan Emir Şemseddin et-Tuğra'yı Moğollar'a elçi gönderdi. Yüklü miktarda tazminat ödemeyi kabul etti ve şehrin yağmalanmasını önledi. Tebriz'den sonra Moğollar, Özbek'in oğlu Hamuş'un karısının bulunduğu Meraga'yı kuşattılar. Amansız muhasaradan sonra Moğollar burayı 1221 Nisan ayında ele geçirdiler ve bütün ahaliyi kılıçtan geçirdiler. Meraga'dan sonra Suriye boyunca ilerleyen Moğollar, geri dönerek Hemedan'ı yağmalayarak tekrar Azerbaycan'a geldiler. Erdebil şehrini zapt ettiler ve görülmemiş bir vahşetle şehri yakıp yıktılar. Azerbaycan'ı yakıp yıkmaya devam eden Moğollar bir kez daha Tebriz'i kuşattılar. Atabeg Özbek bu defa şehirden kaçarak Hoy kalesine sığındı. Şehir ahalişi barış istemek zorunda kaldı. Moğollar'ın göndermiş olduğu elçiyi öldürmek gibi büyük bir hata işlediler. Bunun üzerine büyük bir saldırı ile Tebriz'i alan Moğollar, neredeyse tüm şehri kılıçtan geçirdi. Buradan

¹⁵⁰ Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti, s.204.

¹⁵¹ Moğol Tarihi için bkz. Temir, Ahmet, Moğolların Gizli Tarihi, TTK, Ankara; Grousset, Rene, Stepler İmparatorluğu, TTK, Ankara, 2011.

¹⁵² Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.100.

hareketle Gence'yi uzun bir müddet kuşattılsa alamadılar. Buradan yalnızca tazminat olarak tekrar Gürcüler üzerine yöneldiler¹⁵³.

Moğol istilasının İç Asya, Türkistan, Harezm, Horasan, Afganistan, İran, Irak, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Suriye'de yaptığı tahribat ve verdiği zarar çeşitli kaynak ve görgü şahitleriyle tespit edilmiş ve harabelerin durumu asırlarca sonra bile tasvir edilmiştir. Buralardan kaçan birçok ahali, din adamları ve bilim adamları Anadolu'ya kaçarak, bu toprakların Türkleşmesine sebep olmuştur¹⁵⁴.

4.2.4. Gürcüler ile Mücadeleler

Moğolların saldırısı sonucu bir hayli zarar gören Arran bölgesindeki Beylekan şehri, Moğol saldırılarından sonra kendilerini toparlayan Gürcüler tarafından ele geçirilerek, tahrip edildi. Gencililer'in bir müddet sonra ödeyecek oldukları yıllık vergiyi kesmeleri üzerine büyük bir ordu ile tekrar şehri yakıp yıkan IV. Giorgi, burayı itaat altına aldı. 1225 yılında tekrar ayaklanan Gence üzerine yürüdüyse de, büyük bir direniş ile karşılaşmış ve büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu yenilgiden sonra daha büyük bir ordu hazırlayan Gürcüler, Gence'ye doğru ilerlerken dar bir geçitte Özbek tarafından pusuya düşürüldüler. Ordusu dağılmış bir vaziyette IV. Giorgi kaçmak zorunda kaldı.

Harzemşah Celledin Mengüberti'nin, Moğol ordusuna yenilerek batıya doğru kaçtığını ve Meraga şehrini kuşattığını haber alan Gürcü Kralı, daha sonra tehlikenin kendisine gelebileceği korkusu ile Özbek'e haber gönderdi. Harzemşah ordusuna karşı birlikte savaşmayı önerdi. Bu durumdan haberdar olan Harzemşah hükümdarı ise derhal bölgeye giderek bu ittifakı önledi.

4.2.5. Harzemşahlar'ın Azerbaycan'ı Ele Geçirmesi

Atabeg Özbek, casusları ile Harzemşah Sultanı Celaleddin'in ordusunun kuvvetinin haberini aldıktan sonra ona karşı koyamayacağını düşündü. Emirleri ile durumu müzakere ettikten sonra, kendisi Tebriz'den çıkarak Gence'ye gitmeye karar

¹⁵³ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.102.

¹⁵⁴ Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, 14. Basım, Ötüken, Ankara, 2011, s.477.

verdi. Karısı Melike Hatun ve emirleri de burada kalıp şehri savunacaklardı. Böylece Harzemşahlar, orduyu ikiye bölmek zorunda kalacağından onlara karşı daha rahat olacaklarını düşündüler. Böylece Atabeg Özbek 1225 Ekim ayında Gence'ye gitti.

Sultan Celaleddin ordusu ile Tebriz'i kuşattı. Büyük bir direnişle karşılaştı. Özbek'in emirleri şehri son derece iyi müdafaa etmekte idiler. Kocasının kendisini burada bırakarak gitmesine son derece kırılan Melike Hatun, adamlarından birini gizlice Sultan Celaleddin'in yanına göndererek, Atabeg Özbek'ten boşandığını ve eğer isterse onunla nikâhlanacağını bildirdi. Böylelikle de şehri ona teslim edeceğini ilettiler.

Sultan bu teklifi kabul etti ve kendi yüzüğünü ona gönderdi. Melike Hatun Sultan ile anlaştıktan sonra yanındaki emirler ile bir toplantı yaptı. Toplantıda emirlere şehrin daha fazla dayanamayacağını, Sultan'ın şehri ele geçirdikten sonra burada katliam yapabileceğini söyledi. Bunun önüne geçebilmek için ise şehri taraflar arasında anlaşma yapmak suretiyle Sultan'a verilmesini teklif etti. Emirler de Melike Hatun'un bu fikrine karşı çıkmayarak kabul ettiler. Melike Hatun, emirlerin de rızasını aldıktan sonra Tebriz'in tanınmış kişilerinden olan Kazi al-Küzzat İzzeddin Kazvini'yi Sultan'ın yanına elçi olarak gönderdi. İzzeddin Kazvini, Melike Hatun'un barış istediğini bildirdi. Sultan'da bunu kabul etti. Melike Hatun sonra kendi adamları ile beraber Nahcivan'a gitti. Sultan'da 24 Haziran 1225 yılında Tebriz şehrini kolaylıkla ele geçirdi. Birkaç ay burada kaldıktan sonra, Nahcivan'a Melike Hatun'un yanına giderek orada onunla evlendi.

Atabeg Özbek ise kulunç hastalığı ile zor günler geçirmekte idi. Melike Hatun'un da kendi gönül rızası ile Sultan Celaleddin ile evlendiğini duyunca çok üzülmüştü. Kısa bir süre sonrada ikamet ettiği Alıncak Kalesinde vefat etti. Böylelikle Şemseddin İldeniz Hanedan'ın yönetimi altında olan Azerbaycan topraklarının yönetimi tamamen Harzemşahlar'ın eline geçti.

Atabeg Özbek'in Kızıl Arslan adlı oğlu, Sultan Celaleddin'in emri ile atabeg ilan edildi. Sağır ve dilsiz olan Kızıl Arslan daha çok "Hamuş" lakabı ile tanınıyordu. Sultan Celaleddin ile beraber Bâtıniler üzerine yapılan sefere katılan Kızıl Arslan, bir ay sonra 1228 yılında öldü. Böylelikle Azerbaycan'da yaklaşık doksan yıl kadar

hüküm sürmüş olan Azerbaycan Atabeyliği İldenizliler Devleti tarih sahnesinden silinmiřtir¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.111; Merçil, “İldenizliler”, D.G.B. İ.T. VIII, s.108.

V. BÖLÜM

İLDENİZLİLER DEVLET TEŞKİLATI, KÜLTÜR VE MEDENİYETİ

5.1. İldenizli Merkez Teşkilatı

5.1.1. Atabeg

İldenizli devlet ve saray teşkilatı hakkında kaynaklarda çok fazla bir bilgi olmasa da, kaynaklardan anlayabildiğimiz kadarı ile Selçuklu devlet teşkilatının küçük bir kopyası idi. Devletin başında sultan veya hükümdar yerine “atabeg” unvanı taşıyan bir hanedan azası bulunmakta idi. Devlet idaresinin mutlak hâkimi o idi. Atabeg adına para basılır ve hutbe okunurdu.

Selçuklulardan önce, Karahanlılar ve Gazneliler gibi Müslüman Türk devletlerinde böyle unvanın veya bununla ilgili olarak atabeglik şeklinde bir müessesenin varlığı hakkında bir bilgi mevcut değildir. Büyük Selçuklu Devleti ile ortaya çıkmıştır. Bu unvanı taşıyan ilk kişi ise meşhur Nizamülmülk'tür. Alp Arslan'ın Malazgirt zaferinden sonra, Nizamülmülk'ü oğlu Melikşah'a atabeg olarak tayin etmiş ve onu yetiştirmesini istemiştir¹⁵⁶.

Atabeglik, babadan oğula veya bir diğer hanedan azasına geçmekte idi. Atabeglik hâkimiyet sembolleri, Selçuklu Sultanı hâkimiyet sembolleri ile büyük ölçüde aynı idi¹⁵⁷. Birçok lakap ve unvanlara sahip olurlardı. En önemlileri ise “Atabeg-i Azam ve Muzefereddin” idi. Atabegler haftanın belirli günlerinde halkın şikâyetlerini dinlerler ve ihtiyaçlarını giderirlerdi. Fakat hangi günler olduğu kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemiştir.

¹⁵⁶ Köprülü, “Atabeg” mad. I, s. 712.

¹⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, Saray Teşkilatı ve Hayatı, s. 9 v.d; Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, s. 65 v.d.

5.1.2. Vezir

Azerbaycan Atabeyleri Devletinin idaresindeki ikinci büyük makam vezirlik makamı idi. Atabeg'den sonra devlette en yetkili vezir idi. Devletin en büyük memuru olan vezirler yalnızca atabege karşı sorumlu olurlardı.

Vezirler, atabeg tarafından tayin edilirler idi. Genellikle de Selçuklu vezirleri gibi Fars kökenli kişiler bu makama tayin edilirdi. Büyük divan'a da başkanlık etmekte idiler. Vezirlik alameti olarak da kaynaklarda geçen, divan toplantılarında önüne konulan altın divit idi. Azerbaycan Atabeyliğinde vezirlik makamında oturmuş en önemli vezirler ise şu kişilerdir:

Şemseddin İldeniz'in vezirleri, Muhtareddin, Sedettin esed el-Eşel, Şihabeddin Mahmud ibn Sikateddin Ebd el-Aziz el-Hamidi en-Nişaburi el Havari'dir¹⁵⁸.

Atabeg Cihan Pehlivan ve Kızıl Arslan dönemi vezirlerinin isimleri kaynaklarca belirtilmemiştir. Bu bakımdan kim oldukları hala bir merak konusudur.

Atabeg Muzafereddin Özbek'in vezirleri ise kaynaklardan anlayabildiğimiz kadarı ile Rebibeddin Ebulkasım Harun ibn Ali ibn Zafır Dandan'dır. Kendisini zevk ve eğlenceye adanmış olan Özbek'in yerine uzun yıllar devletin bütün işlerini o yapmıştır. Daha sonra yerine oğlu Muin el-İslam ve Fahreddin Ebufeyz Muhammed İbn Deylem şah İbn Muhammed en-Nahcivani vezirlik makamını işgal etmişlerdir¹⁵⁹.

5.1.3. Saray Teşkilatı

Hacib: Saray teşkilatında atabegden, bütün devlet teşkilatında ise vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi "büyük hacib" (hacib-i buzug) idi. Sarayın her türlü işlerinden büyük hacib sorumlu idi. Divan toplantılarında veya sarayda ki toplantılarda saray teşkilatı mensuplarının, derece ve rütbelerine göre, nasıl veya nerede duracaklarını tayin ve kontrol etmekte idi¹⁶⁰. Azerbaycan Atabeyliği Devletinde ki en önemli hacibler, İldeniz'in hacibi Tuğrul Tekin Ayaz, Cihan

¹⁵⁸ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.157.

¹⁵⁹ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.157.

¹⁶⁰ Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani, III. Cilt, s. 91.

Pehlivan ve Kızıl Arslan'ın hacibi Nasireddin Muhammed, Özbek'in hacibi ise, Şemseddin el-Kumi idi¹⁶¹.

Silahtar: Merasimlerde atabegin silahlarını taşımakla görevli memurdur. Aynı zamanda atabegin hayatını korumakla görevli idiler.

Abdar: Sarayda atabeglerin hizmetinde bulunan en yakın kişilerden birisidir. Atabegin yemek sonraları ve herhangi vakitlerde elini yıkaması esnasında ibrik ve leğen tutarak hizmet eden kişidir.

Çaşnigir: Kelime manası olarak yemek tadına, çeşnisine bakan demektir. Saraydaki esas vazifesi ise, atabegden önce yemeklerin tadına bakmak suretiyle onun zehirlenmesini önlemektir¹⁶².

Şarabdar: Atabeg ve onun misafirlerine sunulan içki ve şerbetlerden sorumlu kişi idi. Sarayda onun emrinde şaraphane mevcut idi.

Nedimler: Atabegi eğlendirmekle görevli kişidir. İyi bir nedim faziletli, iyi tavırlı ve gürel yüzlü olmalıdır. Dönemin olaylarını iyi analiz edebilen kişilerden seçilirdi.

Ferraşlar: Bazı saray mensupları gibi “ferraş” in varlığı kaynaklarca net olarak belirtilmemiştir. Fakat Selçuklu saraylarında sultanın yatak, halı ve çadırlarından sorumlu olduğuna bildiğimiz ferraşların, atabegin de bu tarzda bir ihtiyacını karşılamak için onlarında sarayında olması muhtemeldir. Onların sorumlu oldukları depoya da “fıraşhane” denir¹⁶³.

Hazinedar: İldenizli saray teşkilatı mensuplarından biriside hazinedardır. Devletin hazine işlerinden sorumludur. Sarayda ki mali işleri o takip etmekteydi. İldenizlilerin hazinesi umumi suretle Nahcivan'da bulunurdu.

5.1.4. Büyük Divan

Azerbaycan Atabeyliği Devletinde divanın varlığı hemen kuruluş devresinden itibaren göze çarpmaktadır. Özellikle Cihan Pehlivan döneminde itibaren vezirin

¹⁶¹ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s. 158.

¹⁶² Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, s. 39.

¹⁶³ Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, s. 345.

başkanlık ettiği büyük divan “divan el-ala” veya “divan-ı atabegi” şeklinde anılmaktaydı.

5.1.4.1. Tuğra ve İnşa Divanı

Tuğra ve İnşa Divanı'nın başında bulunan devlet adamına “Sahib-i Divan-ı Tuğra ve İnşa” veya “Tuğrai, Tuğra-keş” denmekte idi. Bu divan adından da anlaşılacağı gibi iki daireye bölünmüştü. Tuğra dairesi atabegin, çıkardığı emirnamelere, onun işaretini, tuğrasını koymakla görevli idi. Bu divanın ikinci dairesi olan İnşa dairesi ise, devletin iç ve dış yazışmalarını idare etmek ve gönderilecek olan vesikaları hazırlamaktı¹⁶⁴.

5.1.4.2. İstifa Divanı

İstifa Divanı'nın kaynaklarda geçen resmi ismi, “Divan-ı İstifa veya Divan-ı İsta-yı Memalik” şeklinde zikredilmektedir. Bu divanın başında bulunan devlet görevlisine de “Sahib-i Divan-ı İstifa” denmekte idi. Bugünkü Maliye Bakanlığı'na tekabül eden bu divan, devletin bütün gelir ve giderlerini takip ederdi. Devletin varidat ve masraflarını defterlere kaydederd¹⁶⁵.

5.1.4.3. İşraf Divanı

İşraf Divanı'nın kaynaklarda geçen resmi adı ise, “Divan-ı İşraf veya Divan-İşraf-i Memalik idi. Bu divandan sorumlu kişiye de “Sahib-i Divan-ı İşraf veya Müşrif” denirdi. Devletin mali ve idari işlerini teftiş ve kontrol eden bu divan bir nevi genel teftiş vazifesinde bulunmakta idi.

5.1.4.4. Arz Divanı

Resmi adı, “Divan-ı Arz” şeklinde geçen bu divanın sorumlu da “ Arız veya Arızu'l-Çeyş” idi. Bu divan bu günkü Savunma Bakanlığı'nın görevini

¹⁶⁴ Köymen, Alp Arslan ve Zamani, s. 184.

¹⁶⁵ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s. 161; Merçil, Fars Atabegleri Salgurlular, s. 128.

sürdürmekteydi. Ordu mensuplarını maaş ve giderleri bu divan tarafından karşılanırdı. Ordunun savaş araç ve gereçlerinden de yine bu divan sorumlu idi¹⁶⁶.

5.2. Eyalet Teşkilatı

Azerbaycan Atabeyleri Devleti irili ufaklı vilayet ve eyaletlerden meydana gelmekte idi. Bunlardan başlıcalar, Azerbaycan, Arran, Nahcivan, Fars Irak'ı, Rey ve Hemedan vilayetleri idi. Buraların yönetimi ise Atabeg tarafından tayin olunan valilerce sağlanmakta idi.

5.2.1. Vali

Belirttiğimiz üzere İldenizli Hanedanı egemenliği altındaki tüm vilayetlere vali atayarak buralarda otoritesini sağlamıştı. Atabeg İldeniz döneminden başlayarak, vilayetlere gönderilen valiler daha çok İldeniz Hanedanına mensup kişilerdi. Yahut, atabegin güvenini kazanmış seçkin melikler vali olarak atanmaktaydılar. Valilerin başlıca görevleri devlet otoritesini sağlamak dışında, İslamın koyduğu kuralları uygulamak ve onların yayılmasını sağlamaktı. Halka karşı adaleti korumakla görevli olan vali aynı zamanda dini münasebetleri olan kişilere, seyyidlere, imamlara, sufilere, ruhanilere hürmet etmekteydi.

Vali vilayetin bütün memurlarının reisi idi. Öyle ki onları vazifeye tayin eder, rütbelerini arttırır veya onları görevden alabilirdi. Aynı zamanda vali bölge ordularının da başkumandanı idi. Herhangi bir sefer anında orduya komutanlık etmekle görevli idi¹⁶⁷.

5.2.2. Vezir

Vilayetlerde vazifece en önemli ikinci makam ise vezirlik idi. Valilerce göreve atanan vezirler, valinin en yakınında bulunan kişilerdi. Kaynaklarda vezirin en büyük görevleri arasında ise, yolların güvenliğini sağlamak olduğu zikredilmektedir.

¹⁶⁶ Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, s. 185.

¹⁶⁷ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s. 162.

Müslüman veya Gayrimüslim tüm tüccarların kervanlarını koruma görevli idi. Aynı zamanda valinin emirlerini yerine getirmekle görevli idi¹⁶⁸.

5.3. Ordu Teşkilatı

Kaynaklarda Azerbaycan Atabeyliği ordusu, teşkilatı ve kimlerden meydana geldiği hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bununla beraber kaynaklarda kaydedilen olaylar ve siyasi hadiselerde bazı ipuçları bulmak mümkündür. İldenizli devlet teşkilatının hemen bütün sahalarda Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Devletlerinin küçük bir kopyası olduğu göz önünde bulundurularak, ordu teşkilatının da Selçuklu ordu teşkilatına benzediğini söyleyebiliriz. Atabegler zamanında ordu üç kısımdan meydana gelmekte idi.

Gulam-ı Saray: Bu ordunun görevi, sarayı ve atabegi korumak idi. Bunlar, Türk, Arab, Kürd, Kıpçak ve Taberistanlı gibi milletlerden küçük yaşta saraya alınmış ve kılıç kullanmak, ok atmak gibi alanlarda yetiştirilmiş saray ordusudur.

Hassa Ordusu: Devletin asıl ordusunu oluşturmakta idiler. Bu ordunun büyük bir kısmı Atabeg İldeniz zamanında Kıpçak Türklerinden teşkil edilmiş olup, her an için savaşa hazır bir durumda bulunmakta idiler.

Ordunun üçüncü kısmını ise, sülaleye mensup emirlerin, valilerin ve devlet ricalinin askerleri teşkil ediyorlardı¹⁶⁹. Bu yardımcı birlikler daha çok sefer zamanlarında merkez ordusuna katılarak savaşlara katılırlardı.

5.4. Bilim, Sanat, Kültür Faaliyetleri

Azerbaycan Atabeyliği hâkimiyeti dönemi aynı zamanda Azerbaycan açısından medeni hayatında geliştiği dönem olmuştur. Birçok alanda olduğu gibi sanata ve sanatçıya büyük önem verilmiş ve muhafaza edilmişlerdir. İldenizliler'in saraylarında yaşamış olan birçok sanatçı olmuştur.

Atabeg Şemseddîn İldeniz, şairleri seven, koruyan, destekleyen bir kişiydi. Mucîruddîn Beylekânî, onun yanında itibar ve değer kazanmış bir şairdir. Devrin

¹⁶⁸ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s. 162.

¹⁶⁹ Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, s. 231; Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, s. 65.

tanınmış şairlerinden birisi olan Zâhireddîn Faryâbî de, İldeniz'in sarayında ve himayesinde yaşamış, Dîvan'ında onu öven şiirler yazmıştır.

Atabeg Cihân Pehlivân, ilmin ve sanatın gelişmesi için çaba sarf etmiş, bu amaçla ilim adamları sanatçılar, edip ve şairleri bizzat himayesi altına alarak korumuş, onları teşvik etmiştir. Mecdeddîn Ğftihâr el-Hukemâ Ebû es-Sehrî es-Sandelî onun için şiirler yazmıştır.

Atabeg Kızıl Arslan, bilginleri, sanatçıları ve şairleri korur, onları desteklerdi. Fâryab'lı bilgin ve Ğâir Hâkim Rûhânî Semerkandî onun yanında bulunmuş, kendisini öven şiirler yazmıştır. Yine devrinin önemli âlim ve şairlerinden birisi olan Esîreddîn-i Ahsiketî de Kızıl Arslan'ın himayesine girmiş ve ona övgü dolu şiirler yazmıştır. Zahîreddîn-i Fâryabî de, İsfahan'dan Azerbaycan'a gelip Kızıl Arslan'ın himayesine girmiş ve on yıl boyunca onun ihsan ve iltifatlarını kazanmıştır¹⁷⁰.

Azerbaycan Atabeyliği döneminde, ülkenin birçok şehrinde imar faaliyetlerinde bulunulmuştur. Bu dönemden günümüze kadar ulaşılmış yapılar bulunmaktadır. Özellikle Nahcivan'da bulunan Mümine Hatun Türbesi ve Yusuf b. Kuseyr Türbesi önemli yapılardır. Atabeg İldeniz'in ölen karısı Mümine Hatun için yaptırdığı türbe, çokgen gövdeli ve çift katlı bir yapıdır. Nahcivan'ın önemli yapılarından birisidir. Yusuf b. Kuseyr Türbesi ise, 1162 yılında yapılmıştır. Kitabesinden anlaşıldığına göre Kuseyr bir Ahi lideridir. Yapı sekizgen prizmal tipin Azerbaycan'daki ilk örneği olması açısından önem taşımaktadır¹⁷¹. Ayrıca günümüze kadar sadece kalıntıları ulaşabilen dönemin en büyük eğitim ve öğretim kurumu olan medreselerin de varlığını kaynaklarımızdan tespit ettik. Hoy şehrinde 1127 yılında inşa edilmiş olan el-Farac el-Hüveyyi medresesi, Meraga'daki Atabekiyeye Medresesi ve Kazı Medresesi buna verilebilecek en güzel örneklerdir¹⁷².

¹⁷⁰ Kayhan, Hüseyin, "Selçuklular Devrinde Türk Saraylarında Fars Şairleri", International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, s. 1433-1441

¹⁷¹ Yazar, Turgay, 12-16. Yüzyıl Nahcivan Türbeleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, s.45.

¹⁷² Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s. 207.

SONUÇ

Azerbaycan'da Irak Selçukluları Devletine tabi olarak kurulan Atabegler hanedanlığıdır. Sülaleye, kurucusunun adıyla İldenizliler denildiği gibi, Azerbaycan Atabegleri de denilmektedir. Kıpçak Türklerinden olan Şemseddin İldeniz, Irak Selçuklu Sultanı Mesud (1134-1152), zamanında Arran valisi olarak atandı. Burada Gürcülere karşı çetin savaşlar yaptı. Sultan onu, vefat eden kardeşi Sultan Tuğrul'un dul eşi Mü'mine Hatun ile evlendirdi. Sultan Mesud'un ölümüyle çıkan taht kavgalarına karışarak üvey oğlu Arslan-Şah'ı Irak Selçuklu tahtına geçirdi (1161). Kendisi de atabeg unvanıyla hâkimiyeti ele geçirdi.

İldeniz'in ölümü üzerine, yerine oğlu Nusreddin Cihan Pehlivan, atabeg oldu (1175). Arslan-Şah'ın sultanlığı bu dönemde de sembolik olmaktan öteye gitmedi. Cihan Pehlivan, Arslan-Şah'ın ölümü üzerine, oğlu III. Tuğrul'u tahta geçirdi. Fars, Huzuristan, Musul, Ahlat ve Erzurum'da Sultan Tuğrul adına hutbe okunmasını sağladı. Atabeg Pehlivan, Selahaddin Eyyubi'ye karşı ülkesini savunduysa da Musul'un elden çıkmasına mani olamadı. Cihan Pehlivan'ın ölümü üzerine, kardeşi Kızıl Arslan atabeg oldu. Kızıl Arslan, Sultan III. Tuğrul'a karşı mücadele içine girişti. Hatta bir ara Tuğrul'u hapse attırarak kendi sultanlığını ilan etti. Fakat 1191 yılında öldürülmekten kurtulamadı. Yerine Cihan Pehlivan'ın oğlu Kutluğ İnanç geçtiyse de çok kısa bir müddet içinde bertaraf edilerek yerine kardeşi Ebu Bekir atabeg oldu. Kardeşi Özbek ile birlikte Harzemşahlılara ve Gürcülere karşı mücadele etti. Meraga'yı aldıktan sonra öldü (1210). Yerine geçen kardeşi Özbek, Harzemşah Sultanı Muhammed'e tabi oldu. Moğollar'ın Tebriz surlarına kadar dayanmaları karşısında fidye vererek şehrin yağmalanmasını önledi (1221). Bundan sonra birkaç defa daha Moğollar'a fidye vererek, şehirlerinin yağmalanmasını önlemeye çalıştı. Artan Harzemşah baskısı sonucu kaçtığı Alincak Kalesinde öldü. Yerine sağır ve dilsiz olan Kızıl Arslan Hamuş geçti. O da Harzemşah Sultan'ı Muhammed'e tabi oldu. Harzemşahlar ile birlikte Alamut seferine katıldı. Bu seferden bir ay kadar sonra Kızıl Arslan'ın ölmesiyle, Azerbaycan'da yaklaşık doksan yıl hüküm sürmüş olan İldenizliler hanedanlığı sona ermiş oldu.

İldenizliler, hâkimiyetleri döneminde Azerbaycan'ın birçok alanda olduğu gibi kültür ve sanat alanında da gelişmesine vesile oldular. Saray çevresinde Nizami, Şirvani, Hakani, Şirvanlı Feleki ve Kıvami gibi birçok şair ve sanatçılar yetişti. Ülkenin dört bir yanı cami, medrese gibi mimari eserlerle süslendi. Bunlardan en meşhur ve günümüze kadar ayakta kalmayı başarmış olan Mü'mine Hatun türbesidir.

BİBLİYOGRAFYA

1- Kaynaklar

ABÛL-FARAC; Griogadios; Abû'l-Farac Tarihi, C. I-II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara, 1991.

AZİMÎ; Azimi Tarihi, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 1985.

CÜVEYNÎ; Tarih-i Cihan Güşa,(Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 1988.

EBÛL HASAN; Sadrüddin; Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, (Çev. Necati Lugal), İstanbul, 1943.

GÜRCİSTAN TARİHİ, Nşr. M.Brousset, (Çev. Hrant D. Andreasyan, Gürcistan Tarihi, Selçuklular ile İlgili Bölüm, C. III, TTK Kütüphanesi, Tercüme Eserler, No. 163), Ankara.

ISFAHANÎ, İmameddin; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Çev. Kıvameddin Burslan), İstanbul, 1943.

İBN'ÛL ADİM, Kemaleddin; Bugyetu't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb, (Çev. Ali Sevim, Biyografilerle Selçuklu Tarihi, İbn'ül Adim, Buyyetu't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb), TTK, Ankara, 1982.

İBN'ÛL ERZAK; Tarih-i Meyyafekirin ve Amid, (Çev. Ali Sevim, Tarih-i Meyyafekirin ve Amid, Artuklular Kısım), Erzurum, 1987.

İBN'ÛL ESİR; El Kâmil Fi't-Tarih, C. VIII-XII, (Çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1991.

MATEOS, Urfalı; Vekayi-Name, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Ankara 1962.

RAVENDÎ; Rahatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr, C. I-II, (Çev. Ahmet Ateş), Ankara, 1977.

REŞİDEDDİN, Fazlullah; Oğuzname, (Çev. Zeki V. Togan), İstanbul, 1972.

VARTAN VARTABET, Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269), (Çev. Hrant D. Andreasyan), TSM, I, 1937.

2- Telif Eserler ve Makaleler

BALA, Mirza; Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya, Ankara, 1951.

BALA, Mirza; "Gürcistan", İ.A., IV/ 837-845.

BALA, Mirza; "İldeniz", İ.A., IX/ 961-964.

BEDİRHAN, Yaşar; Selçuklular ve Kafkasya, Konya, 2000.

BÜNYADOV, Ziya; Azerbaycan Atabeyleri Devleti (1136-1225), Bakü, 2007.

BÜNYADOV, Ziya; Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994.

CAFEROĞLU, Ahmet; "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", Azerbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul, 1932, I/ 5-16.

ÇAY, Abdulhak; "Anadolu'nun Türkleşmesi I-II" Türk Kültürü, Sayı. 239-241 (Mart 1983), s. 270-279.

ÇEŞMİDOV, Şamil; " Azerbaycan Sözü'nün Menşei ve Manası", (Çev. Metin Karaörs), Türk Kültürü, Yıl: XXXII, Sayı.370, Ankara.

GROUSSET, Rene; Bozkır İmparatorluğu, (Çev. M. Reşat Uzman), Ankara, 2011.

HEYET, Cevat; Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994.

HEYET, Cevat; "Azerbaycan Adı ve Sınırları", Avrasya Etütleri, Cilt:1, Sayı:2, Ankara, 1994, s.94-97.

HEYET, Cevat; "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cild.1, Sayı.1, (Kasım 2004),

HOUSTMA, M.T; "Muhammed b. Mahmud", İ.A., VII/ 481-484.

İPEK, Ali; Azerbaycan Tarihine Giriş, Ankara, 2007.

KAFALI, Mustafa; "Azerbaycan ve Azeri Türkleri", Töre, (Eylül 1972), Sayı: 16, s.37-39.

KAFESOĞLU, İbrahim; Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İstanbul, 1953.

KAFESOĞLU, İbrahim; Harzemşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221), TTK, Ankara, 2000.

KAFESOĞLU, İbrahim; "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 259-274.

- KAYHAN, Hüseyin; Irak Selçukluları, Konya, 2001.
- KAYHAN, Hüseyin; “Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler 1146-1225)”, Türkler Ansiklopedisi, IV/ 871-879.
- KAYHAN, Hüseyin; “Selçuklular Devrinde Türk Saraylarında Fars Şairleri”, Turkish Studies, International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volume, 6/1, Winter, Turkey, p. 1477-1485.
- KIRZIOĞLU, Fahreddin; Ani Şehri Tarihi (1018-1236), Ankara, 1982.
- KIRZIOĞLU, Fahreddin; Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, TTK, Ankara, 1992.
- KOCA, Salim; Dandanakan dan Malazgirte, Giresun, 1997.
- KOCA, Salim; “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, Türkler Ansiklopedisi, IV/453-471.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad; “Ata”, İ.A., I/ 711-718.
- KÖYMEN, Mehmet Altay; Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt: I-IV, TTK, Ankara, 1992-93.
- KÖYMEN, Mehmet Altay; “Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı”, AÜFEFAD, Erzurum, 1985.
- KURAT, Akdes Nimet; IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 2002.
- MEMMEDOVA, Feride; Azerbaycan’ın Siyasi ve Tarihi Coğrafyası, Bakü, 1993.
- MERÇİL, Erdoğan; Salgurlular, TTK, Ankara, 1975.
- MERÇİL, Erdoğan; “İldenizliler (Azerbaycan Atabegliği), DGBİT, VIII/81-111.
- MERÇİL, Erdoğan; Kirman Selçukluları, TTK, Ankara, 1989.
- MERÇİL, Erdoğan; Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK, Ankara, 1991.
- MİNORSKY, V.; “Özbek”, İ.A., VI/ 489-490.
- MİNORSKY, V.; “Nahcivan”, İ.A., IX/ 34-35.
- NAZİLE, Abbaslı; Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi, Ankara, 2001.
- SÜMER, Faruk; “Pehlivan”, İ.A., IX/ 545-549.
- SÜMER, Faruk; “Kızıl-Arslan”, İ.A., VI/ 475-477.

- SÜMER, Faruk; Oğuzlar, İstanbul, 1992.
- SÜMER, Faruk; “Oğuzlar”, İ.A., IX/ 379-384.
- ŞEŞEN, Ramazan; Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti, İstanbul, 1985
- ŞEŞEN, Ramazan; İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK, Ankara, 2001.
- TEMİR, Ahmet; Moğolların Gizli Tarihi, TTK, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi; “Azerbaycan”, İ.A., II/ 91-118.
- TOGAN, Zeki Velidi; “Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası”, Azerbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul, 1933, I/ 35-48.
- TOGAN, Zeki Velidi; “Arran”, İ.A., I/ 596-599.
- TOGAN, Zeki Velidi; “Azerbaycan Etnografisine Dair”, Azerbaycan Yurt Bilgisi, (İstanbul 1933), s.49-56.
- TURAN, Osman; Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul, 2011.
- TURAN, Osman; Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, İstanbul,2011.
- TÜYSÜZ, Cem; “Türkmenler”, Türkler Ansiklopedisi, IV/ 552-579.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal, TTK, Ankara,1988.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; “Babek”, İ.A., IV/ 376-385.
- YINANÇ, Mükrimin Halil; “Arslan-Şah”, İ.A., I/ 611-613.

3- Tezler

İPEK, Ali; İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

ŞALBAYEV, Aydos; Oğuzların Göçleri ve Yayılmaları, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.

TÜYSÜZ, Cem; Selçuklular Döneminde Azerbaycan, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1997.

VELİYEVA, Zülfiyye; 11.-15. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Oğuzlar (Türkmenler), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.

YAZAR, Turgay; 12-16. Yüzyıl Nahcivan Türbeleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.

ZEYBEK, Sabahat; Samerra Devrinde Türkler, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999.

ÖZGEÇMİŞ

1986 Muğla'nın Fethiye ilçesinde doğdu.

1999 Arsa Köyü İlk Öğretim Okulu'nu bitirdi.

2003 Fethiye Lisesi'ni bitirdi.

2010 Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümünden mezun oldu.

2011 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisans sınavını kazandı.